

University of Groningen

Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag.

Wippler, Reinhard

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1968

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Wippler, R. (1968). Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag. Groningen: s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

5.1. SAMENVATTEND OVERZICHT VAN DE ONDERZOEKRESULTATEN

De vraag hoe het grote aantal heterogene gedragingen in de vrije tijd op empirisch relevante wijze onder enkele algemene gezichtspunten kan worden samengevat is het eerste probleem dat in deze studie aan de orde werd gesteld. De door andere onderzoekers gevolgde werkwijzen die wij in de geraadpleegde literatuur zijn tegengekomen leverden slechts gedeeltelijk een bijdrage tot oplossing van het gestelde probleem. Er bleek namelijk dat bij de pogingen tot kwalitatieve ordening van vrijetijdsactiviteiten a priori aan de betreffende activiteiten bepaalde betekenissen worden toegekend hoewel over de subjectieve betekenis van het vrijetijdsgedrag nauwelijks empirisch gesteunde kennis bestaat. Bij dergelijke classificatiepogingen, die mogelijkterwijs van waarde zijn voor descriptief onderzoek, wordt het lastige probleem van kwantificering buiten beschouwing gelaten. Andere onderzoekers die met behulp van factoranalyse de verschillende vrijetijdsactiviteiten empirisch hebben geordend, bleken van de hieraan verbonden mogelijkheden tot kwantificering van de gevonden dimensies van het vrijetijdsgedrag geen gebruik te hebben gemaakt; bij de betreffende literatuurvoorbeelden worden de factoranalytische bevindingen slechts voor interpretatiedoeleinden gebruikt zonder dat de individuele factorscores op hun samenhang met externe variabelen waren onderzocht.

Uitgaande van de bevindingen van de literatuurstudie hebben wij het gestelde probleem op drie verschillende wijzen benaderd. In de eerste plaats werd de empirische samenhang van 35 vrijetijdsactiviteiten door middel van correlatiecoëfficiënten vastgesteld. Een op deze correlatiegegevens uitgevoerde factoranalyse resulteerde in 15 factoren. Voor vijf van de geëxtraheerde factoren werden individuele scores berekend die als maatstaf voor de volgende dimensies van het vrijetijdsgedrag kunnen worden beschouwd: vitaal-expansief, cultureel-participerend, praktisch-nuttig, latent-spannend en ontspannend-intellectueel.

In de tweede plaats hebben wij getracht die aspecten van de vrijetijdsbesteding te kwantificeren die in de literatuur herhaaldelijk worden vermeld. Voor dit doel werd elke te kwantificeren dimensie van het vrijetijdsgedrag beschouwd als een door polaire begrippen begrensd continuum. Er werden vijf zulke dimensies onderscheiden: buiten vs. binnen plaatsvindend vrijetijdsgedrag, lichamenlijk actief vs. lichamenlijk passief vrijetijdsgedrag, manueel actief vs. intellectueel

actief vrijetijdsgedrag, productief vs. konsumptief vrijetijdsgedrag en sociaal vs. solitair vrijetijdsgedrag. Voor elke dimensie werd een index berekend die aangeeft in welke mate in iemands repertoire aan vrijetijdsactiviteiten de ene soort vrijetijdsgedrag boven de andere prevaleert.

In de derde plaats hebben wij maatstaven voor verschillende aspecten van de sociale participatie ontwikkeld. De formele sociale participatie werd onderzocht met behulp van een door Stuart Chapin geconstrueerde schaal. Naar de frequentie van informele sociale contacten werden rechtstreeks vragen gesteld. Als maatstaf voor politieke en godsdienstige participatie werden schalen geconstrueerd die indicatoren voor zowel ideële als sociale vormen van participatie bevatten. Tenslotte werd de diversiteit van het vrijetijdsgedrag als zelfstandige dimensie van de vrijetijdsbesteding in het onderzoek opgenomen; deze variabele geeft aan hoe groot iemands repertoire aan geregeld ondernomen vrijetijdsactiviteiten is.

In het geheel hebben wij dus voor 15 dimensies van het vrijetijdsgedrag kwantitatieve maatstaven ontwikkeld. Aangezien het gestelde probleem op verschillende wijzen werd benaderd – te weten met behulp van factoranalyse, door indexberekening en schaalconstructie – waren overlappings haast onvermijdelijk. In operationeel opzicht is derhalve sprake van contaminatie tussen het cultureel-participerende en het consumptieve vrijetijdsgedrag, het ontspannend-intellectuele en het solitaire vrijetijdsgedrag alsmede tussen het praktisch-nuttige en het manueel actieve vrijetijdsgedrag. Verder zijn bij de scoring van het consumptieve vrijetijdsgedrag overlappings opgetreden met het lichamenlijk passieve en het solitaire vrijetijdsgedrag. Zowel de schaal voor politieke als die voor godsdienstige participatie bevatten items die ook in verband met de formele sociale participatie werden gescoord. Tenslotte vergroot een sterke diversiteit in het vrijetijdsgedrag de kans op hoge scores bij de door factoranalyse verkregen variabelen.

Naast die samenhangen die toe te schrijven zijn aan begripsmatige of operationele contaminatie zijn er ook empirische verbanden tussen de verschillende dimensies van het vrijetijdsgedrag aan te wijzen. Zo gaat frequent cultureel-participerend vrijetijdsgedrag samen met intellectueel-actieve vormen van vrijetijdsbesteding. Daarentegen sluit de besteding van de vrije tijd met praktisch-nuttige activiteiten het ondernemen van cultureel-participerende of intellectueel actieve bezigheden enigszins uit. Verder blijkt frequent latent-spannend vrijetijdsgedrag zelden samen te gaan met intensieve godsdienstige participatie.

Afgezien van de laatstgenoemde samenhangen die naar elkaar uitsluitende vormen van vrijetijdsbesteding verwijzen, leidt een analyse van het verband tussen de verschillende dimensies van het vrijetijdsgedrag (zie TABEL 11, p. 61) tot de constatering dat er voornamelijk samenhangen bestaan die naar elkaar versterkende vormen van vrijetijdsbesteding verwijzen. Op dit fenomeen – „the cumulative nature of leisure activities” – is reeds in een Finse studie over vrijetijdsbesteding de aandacht gevestigd (ALLARDT, JARTTI, JYRKILÄ & LITTUNEN 1958). In dit onderzoek wordt van de algemene hypothese uitgegaan dat „individuals with high participation in given leisure activity are more likely to

be active in other activities than individuals with low participation. This phenomenon may be labelled "the cumulativeness of activity" (ibidem, p. 165). Het feit dat in ons onderzoek voornamelijk positieve verbanden tussen de verschillende vormen van vrijetijdsbesteding blijken te bestaan geeft ons inziens steun aan deze hypothese. Deze indruk wordt versterkt wanneer wij de correlatiematrijs van 35 vrijetijdsactiviteiten (zie TABEL 6, p. 41) onder dit gezichtspunt opnieuw bekijken. Er blijkt namelijk dat in deze matrijs van de 283 significante correlatiecoëfficiënten 226 (80%) positief zijn en slechts 57 (20%) negatief.

De overwegend positieve samenhang tussen heterogene vrijetijdsgedragingen achten wij een interessante bevinding. Hieruit blijkt dat bij vrijetijdsactiviteiten inderdaad een cumulatieve tendentie bestaat. Dit betekent dat in het algemeen de scheidslijnen tussen elkaar uitsluitend patronen van vrijetijdsbesteding van minder betekenis zijn dan het onderscheid tussen sterk en weinig gevarieerde patronen van vrijetijdsbesteding. Wanneer men het cumulatieve karakter van vrijetijdsactiviteiten op deze wijze interpreteert, dient de diversiteit van het vrijetijdsgedrag als een van de belangrijkste dimensies van het vrijetijdsgedrag beschouwd te worden.

De verschillende benaderingswijzen die wij hebben gekozen om tot een empirisch relevante en kwantitatieve ordening van heterogene vrijetijdsactiviteiten te komen, hebben elk hun voor- en nadelen. De door middel van factoranalyse gevonden dimensies van het vrijetijdsgedrag weerspiegelen het zuiverst de onderlinge samenhang van vrijetijdsactiviteiten zoals die feitelijk gegeven is, d.w.z. de factoranalytische benaderingswijze vereist geen vooronderstellingen omtrent de betekenis van bepaalde vrijetijdsactiviteiten. Aan deze werkwijze zijn echter ook nadelen verbonden. In de eerste plaats beïnvloedt de grootte van iemands repertoire aan vrijetijdsactiviteiten de scores op de factoranalytisch verkregen dimensies van het vrijetijdsgedrag: de kans op een hoge score is bij veel diversiteit in het vrijetijdsgedrag groter dan bij weinig diversiteit. Gezien het feit dat boven de diversiteit van het vrijetijdsgedrag als een van de belangrijkste variabelen werd gekenmerkt, moet deze contaminatie als een nadeel van de factoranalytische benaderingswijze beschouwd worden. In de tweede plaats leidt voor sommige dimensies de berekening van factorscores tot een verdeling van de scores die sterk afwijkt van een normale verdeling; in ons onderzoek waren het vooral het cultureel-participerende en het latent-spannende vrijetijdsgedrag die een extreem scheve verdeling te zien gaven (zie GRAFIEK 1, p. 45).

Enkele nadelen die aan een factoranalytische ordening van vrijetijdsactiviteiten verbonden zijn, worden door onze tweede benaderingswijze – het berekenen van indices – juist voorkomen. Zo wordt door onze wijze van indexberekening de invloed die de diversiteit van het vrijetijdsgedrag op de hoogte van de factorscores bleek uit te oefenen geheel uitgeschakeld: in de betreffende indices komt niet tot uitdrukking of de ene soort vrijetijdsactiviteiten boven de andere prevaleert in een klein dan wel een groot repertoire aan vrijetijdsactiviteiten. Verder achten wij het een voordeel van de als indices berekende variabelen dat de scores vrijwel normaal verdeeld zijn (GRAFIEK 2, p. 52). De normale verdeling van de scores is enigszins plausibel aangezien reeds boven er op

werd gewezen dat elkaar uitsluitende vormen van vrijetijdsbesteding eerder een uitzondering dan de regel vormen; de scoring van elkaar uitsluitende soorten vrijetijdsactiviteiten als index zou immers resulteren in een concentratie van scores op de beide uitersten van de betreffende dimensie.

Het feit dat elke index een theoretisch nulpunt heeft, is eveneens in het voordeel van deze benaderingswijze. Wanneer bij verschillende steekproeven met dezelfde indices wordt gewerkt, kunnen de onderzoekresultaten gemakkelijk met elkaar worden vergeleken: uit de richting waarin de mediaancategorie van een bepaalde variabele afwijkt van het theoretisch nulpunt, laten zich voor elke steekproef algemene uitspraken over het karakter van de vrijetijdsbesteding afleiden. In onze steekproef constateerden wij op deze wijze dat in de gehele populatie de vrije tijd vaker binnen dan buiten en eerder lichamelijk passief dan lichamelijk actief wordt besteedt, dat manueel actieve bezigheden boven intellectueel actieve prevaleren, consumptieve boven productieve en solitaire boven sociale.

Tegenover de voordelen die aan deze benaderingswijze verbonden zijn, staat echter ook het nadeel, dat aan de berekening van de indices een classificatie van vrijetijdsactiviteiten voorafgaat. In het kader van de literatuurstudie hebben wij op de moeilijkheden gewezen die dergelijke classificaties met zich mee brengen. Bij een classificatie van vrijetijdsactiviteiten wordt immers uitgegaan van veronderstelde kenmerken van die activiteiten zodat het gevaar bestaat dat bij onjuiste vooronderstellingen de werkelijkheid geweld wordt aangedaan. De kans op een dergelijke verkrachting van de werkelijkheid hebben wij getracht te reduceren door slechts die vrijetijdsactiviteiten onder een bepaald aspect te classificeren die dit aspect eenduidig vertegenwoordigen; de niet eenduidig te classificeren activiteiten werden derhalve bij de indexberekening buiten beschouwing gelaten. Niettemin kunnen bepaalde activiteiten onder verschillende gezichtspunten worden geassocieerd, zodat scoring van eenzelfde activiteit voor verschillende dimensies van het vrijetijdsgedrag nauwelijks kon worden vermeden.

Ook met betrekking tot de derde benaderingswijze die wij in een ruime betekenis schaalconstructie hebben genoemd, kunnen voor- en nadelen tegenover elkaar gesteld worden. Wat de formele sociale participatie betreft, konden wij gebruik maken van een gestandaardiseerd meetinstrument, te weten de door Stuart Chapin ontwikkelde schaal. Helaas zijn dergelijke gestandaardiseerde meetinstrumenten in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek nog schaars; des te gelukkiger waren wij met de omstandigheid dat de Stuart Chapin schaal reeds eerder op haar bruikbaarheid voor Nederlandse verhoudingen was getest (GADOUREK 1956, p. 271-273) zodat wij zonder meer de geijkte scoring-procedure konden overnemen. In vergelijking met deze schaal is onze maatstaf voor informele sociale contacten tamelijk simpel: er werden alleen vragen gesteld hoe vaak men bezoek ontvangt of zelf op bezoek gaat.

De schalen voor politieke en godsdienstige participatie die in dit onderzoek in een eerste aanloop werden geconstrueerd, kunnen na herhaaldelijk testen in beginsel tot gestandaardiseerde meetinstrumenten ontwikkeld worden. Uit

voortgezet onderzoek zal blijken of enkele van de door ons gescoorde items door andere vervangen moeten worden teneinde een meer gelijkmatige verdeling van de schaalscores te verkrijgen.

Tenslotte menen wij dat onze maatstaf voor diversiteit in het vrijetijdsgedrag ook voor verder onderzoek op het gebied van de vrijetijdsbesteding van dienst kan zijn. De berekening van de scores is immers tamelijk eenvoudig: aan elke geregeld ondernomen vorm van vrijetijdsbesteding wordt een punt toegekend en daarna per individu de som van deze punten berekend. Wanneer bij de berekening van de scores van een vrij groot aantal activiteiten wordt uitgegaan, mag men bovendien met grote waarschijnlijkheid verwachten dat de scores een normale verdeling zullen benaderen (zie GRAFIEK 3, p. 58).

Met deze beknopte evaluatie van de alternatieve werkwijzen die wij bij het operationaliseren van de afhankelijke variabelen hebben gekozen, willen wij het samenvattend overzicht van het derde hoofdstuk afsluiten.

In het vierde hoofdstuk werd het tweede probleem van deze studie aan de orde gesteld, te weten de vraag welke variabelen er toe bijdragen bestaande verschillen in vrijetijdsbesteding te verklaren. Uit de literatuurstudie kwamen talrijke variabelen naar voren waaraan als mogelijke predictoren voor het vrijetijdsgedrag aandacht diende te worden geschonken. De overstelpende hoeveelheid bevindingen over de samenhang van bepaalde vrijetijdsactiviteiten met specifieke variabelen ten spijt, bleken echter meer algemene uitspraken over de invloed van sociale factoren op het vrijetijdsgedrag vrij schaars te zijn. Wij menen dat dit gebrek aan integratie van specifieke bevindingen op een hoger algemeenheidsniveau toe te schrijven is aan het descriptieve karakter van de meeste onderzoeken naar de vrijetijdsbesteding. Bij een beschrijvende weergave van specifieke bevindingen blijft immers steeds de vraag open, hoe de variabelen die invloed op het vrijetijdsgedrag uitoefenen, onderling samenhangen. Slechts een multivariabele benaderingswijze, waarvan wij helaas in de geraadpleegde literatuur over vrijetijdsbesteding geen voorbeelden hebben kunnen vinden, maakt meer algemene uitspraken over de invloed van sociale factoren op het vrijetijdsgedrag mogelijk.

In ons onderzoek hebben wij 50 variabelen die vanwege hun vermelding in de literatuur of op grond van theoretische overwegingen als mogelijke predictoren voor het vrijetijdsgedrag konden worden beschouwd, bij de analyse betrokken. Aan de hand van stapsgewijs berekende multiple correlatiecoëfficiënten werden voor elke afhankelijke variabele die predictoren geselecteerd die gezamenlijk de relatief grootste bijdrage tot variantieverklaring leveren. Met behulp van deze techniek van multivariabele analyse was het mogelijk uit een groot aantal variabelen zodanig predictoren te kiezen dat een maximum aan variantie door een minimum aan predictoren wordt verklaard.

Voor die variabelen die – hoewel oorspronkelijk significant gecorreleerd met de te verklaren variabele – bij de multivariabele analyse geen zelfstandige bijdrage tot variantieverklaring bleken te leveren, werd aan de hand van stapsgewijs

berekende partiële correlaties nagegaan door introductie van welke testvariabelen hun samenhang met de te verklaren variabele verdwenen is.

De toepassing van multivariabele technieken brengt de moeilijkheid met zich mee dat de resultaten van de analyse nauwelijks meer verbaal samengevat kunnen worden. Dit geldt des te meer naarmate het aantal geanalyseerde variabelen toeneemt. Aangezien in deze studie niet minder dan 50 onafhankelijke en 15 afhankelijke variabelen bij de analyse waren betrokken, zou een verbale samenvatting van de bevindingen een eerder verwarrend dan verhelderend effect hebben. Wij hebben er derhalve de voorkeur aan gegeven een schematisch overzicht van de onderzoekresultaten in tabelvorm te geven (zie TABEL 13).

In deze tabel wordt per onafhankelijke variabele het percentage verklaarde variantie weergegeven waarbij tevens de richting van het betreffende verband symbolisch met (+) of (-) wordt aangeduid. Terwille van de overzichtelijkheid zijn in de tabel alleen die onafhankelijke variabelen opgenomen die voor minstens één afhankelijke variabele een zelfstandige bijdrage tot variantieverklaring hebben geleverd.

In de onderste regel van TABEL 13 is voor iedere afhankelijke variabele aangegeven welk percentage van de variantie door de geselecteerde predictoren gezamenlijk wordt verklaard. Bij een inspectie van deze percentages blijkt dat het maximum aan verklaarde variantie 44,8% bedraagt; dit percentage betreft het vitaal-expansieve vrijetijdsgedrag. Nu zal misschien de een of andere lezer dit resultaat teleurstellend achten, aangezien zelfs in dit meest gunstige geval toch nog meer dan de helft van de variantie onverklaard blijft. Wij willen echter hiertegenover het volgende in overweging geven. Door Gadourek is er op gewezen dat de hoogte van correlatiecoëfficiënten verschilt naar gelang de betreffende variabelen gebaseerd zijn op eigenschappen van individuen, van groepen van individuen, van gemeenten, of van staten (GADOUREK 1967, p. 348); naarmate namelijk in een onderzoek van grotere sociale eenheden (aggregaten) wordt uitgegaan, bekleden de correlaties hogere waarden. Met betrekking tot individuen enerzijds en groepen anderzijds heeft Gadourek aangetoond dat voor dezelfde variabelen de correlaties onder groepsvariabelen hoger zijn dan die onder individuele variabelen. Dit is niet verwonderlijk aangezien door het berekenen van groepsgemiddelden een aanzienlijk deel van de individuele variantie verloren gaat; uiteraard wordt door dit verlies aan individuele variantie ook het percentage verklaarde variantie hoger (GADOUREK 1965, p. 120). In ons onderzoek zijn wij uitgegaan van variabelen die gebaseerd zijn op per individu verzamelde gegevens. Onder deze omstandigheden achten wij dan ook de variantie die wij met behulp van de verschillende predictoren hebben kunnen verklaren, geenszins teleurstellend.

Afgezien van het feit dat door het werken met individuen als eenheden van onderzoek een gedeelte van de variantie niet door sociale predictoren kon worden verklaard, blijken – wat het percentage verklaarde variantie betreft – aanzienlijke verschillen te bestaan tussen de afhankelijke variabelen. Zoals gezegd is het vitaal-expansieve vrijetijdsgedrag de variabele waarvan de variantie het best kon worden verklaard (44,8%). Haast even veel variantie kon worden ver-

klaard van het cultureel-participerende vrijetijdsgedrag (43,7%).¹ Het minste succes hadden wij bij het verklaren van de variantie van het productief vs. consumptieve vrijetijdsgedrag (8,2%) alsmede van de informele sociale contacten (8,1%).

Hoewel de invloed van niet minder dan 50 variabelen op alle dimensies van het vrijetijdsgedrag werd onderzocht, blijkt dus dat de verklarende waarde van deze variabelen niet even groot is voor de verschillende vormen van vrijetijdsbesteding. Men dient uiteraard met de mogelijkheid rekening te houden dat onze lijst van mogelijke predictoren niet alle sociale factoren bevat die de vrijetijdsbesteding beïnvloeden; in dit geval zou het relatief lage percentage verklaarde variantie van sommige afhankelijke variabelen toe te schrijven zijn aan het ontbreken van belangrijke sociale factoren in ons analyseschema. Wanneer men echter van mening is dat onder de door ons geanalyseerde 50 variabelen de belangrijkste sociale predictoren voor het vrijetijdsgedrag vertegenwoordigd zijn, dan vereisen de boven vermelde verschillen in verklaarde variantie een andere interpretatie.

Het is stellig niet uitgesloten dat naast sociale factoren ook persoonlijkheidsvariabelen de aard van de vrijetijdsbesteding beïnvloeden. Met betrekking tot de informele sociale contacten waarvan slechts 8,1% variantie door sociale factoren kon worden verklaard, achten wij het mogelijk dat persoonlijkheidsvariabelen – zoals bijv. introversie vs. extraversie – een zekere invloed uitoefenen. Voor een verdere verklaring van het productief vs. consumptieve vrijetijdsgedrag, waarvan door sociale factoren eveneens slechts 8,2% variantie verklaard kon worden, kan wellicht naar de activiteit-passiviteit dimensie van de persoonlijkheid verwezen worden. Wij zullen echter geen verdere speculaties wagen op een wetenschappelijk terrein dat niet het onze is. Een antwoord op de vraag in hoeverre verschillen in vrijetijdsbesteding verklaard kunnen worden met behulp van sociale factoren en persoonlijkheidsvariabelen gezamenlijk, kan immers alleen worden verkregen op basis van onderzoeken waarin sociologen en psychologen samenwerken.

5.2. INTERPRETATIE

Tot nu toe hebben wij er mee volstaan de resultaten van de multivariabele analyse zonder veel commentaar te presenteren. Bij tal van bevindingen rijst echter de vraag wat zij in een ruimer verband betekenen en hoe zij zinvol met andere bevindingen in verband gebracht kunnen worden. Bij de interpretatie van empirische onderzoekresultaten speelt altijd de subjectiviteit van de onderzoeker een zekere rol aangezien hierbij in feite nieuwe hypothesen worden opgesteld (DE GROOT 1961, p. 45-46). Het is dit element van subjectiviteit bij elke

¹ Van de godsdienstige participatie kon eveneens 44,5% van de variantie worden verklaard. De bevinding dat 37,9% van de variantie van de godsdienstige participatie verklaard wordt door de variabele 'godsdienstige gezindte' verschaft echter nauwelijks nieuwe kennis, aangezien deze variabelen sterk gecontamineerd zijn.

interpretatie wat ons er toe heeft geleid, de interpretatie van de bevindingen gescheiden te houden van hun presentatie.

In het samenvattend overzicht van de bevindingen in TABEL 13 (zie blz. 118a) zijn slechts die onafhankelijke variabelen opgenomen die voor minstens één afhankelijke variabele een zelfstandige bijdrage tot variantieverklaring hebben geleverd. Bij de multivariabele analyse kwam immers naar voren dat 18 van de 50 variabelen, die als mogelijke predictoren werden beschouwd, geen zelfstandige invloed op het vrijetijdsgedrag uitoefenen. Wij zullen in het kort de voornaamste negatieve bevindingen bespreken.

Allereerst is met betrekking tot de sociologische basisvariabelen opvallend dat het *inkomensniveau* niet tot de belangrijke predictoren voor het vrijetijdsgedrag behoort. Wij waren immers van de vooronderstelling uitgegaan dat de beschikking over ruime financiële middelen de mogelijkheid opent de vrije tijd op een veelzijdige en afwisselende wijze te besteden. Nu werden – naast het inkomensniveau – ook opleiding en sociale rangstand als stratificatiekenmerken bij de analyse in beschouwing genomen. De positieve samenhang tussen deze drie indicatoren voor iemands plaats op de maatschappelijke ladder brengt met zich mee dat door elk van de drie stratificatiekenmerken een deel van de beide overige tot uitdrukking wordt gebracht. De bevinding dat mensen met een hoog opleidingsniveau hun vrije tijd op veelzijdige en afwisselende wijze besteden impliceert derhalve dat de welgestelden meer diversiteit in het vrijetijdsgedrag vertonen dan de minder bemiddelden. Toch mag men hierbij niet uit het oog verliezen dat de „hogere milieus” deze diversiteit eerder te danken hebben aan hun opleiding dan aan hun relatieve welvaart.

Met betrekking tot het cultureel-participerende vrijetijdsgedrag komt de relatief geringe betekenis, die het inkomensniveau als zelfstandige variabele naast andere stratificatiekenmerken heeft, nog duidelijker naar voren. Hoewel alle als cultureel-participerend omschreven vormen van vrijetijdsbesteding – concerten schouwburgbezoek, bezoek aan tentoonstellingen en bioscoopbezoek – met kosten gepaard gaan, is de beschikking over een ruim inkomen nog geen voldoende voorwaarde om deze vormen van vrijetijdsbesteding te kiezen. Het is veeleer een kwestie van algemene ontwikkeling – verkregen door langdurige opleiding – en van maatschappelijk prestige of men al dan niet zijn vrije tijd frequent aan cultureel-participerende activiteiten besteedt.

De tevredenheid met het inkomen, die uiteraard samenhangt met de hoogte van het inkomen, is evenmin een zelfstandige factor bij de verklaring van de variantie in het vrijetijdsgedrag. Ons vermoeden, dat ontevredenheid met het inkomen zou leiden tot praktisch-nuttige vrijetijdsactiviteiten omdat deze een economische functie kunnen vervullen, wordt door de gegevens niet bevestigd. Het lijkt ons echter moeilijk uitingen van ontevredenheid over het inkomen eenduidig te interpreteren. Een feitelijk tekort aan financiële middelen geeft immers tot dergelijke uitingen evenzeer aanleiding als een algemene ontevredenheid die op de financiële situatie of andere situaties wordt geprojecteerd. Wij zullen op de betekenis van de verschillende satisfactie-indices nog terugkomen.

De bevinding dat de *aard van de huisvesting* het vrijetijdsgedrag niet rechtstreeks beïnvloedt, komt overeen met onderzoekresultaten die wij in een ander verband hebben vermeld (WIPPLER 1966, p. 60 en 90). Kennelijk was onze vooronderstelling dat mensen die over weinig woonruimte beschikken deze beperking zouden compenseren door in de vrije tijd vaak naar buiten te gaan, te simplistisch. Het is immers denkbaar dat men zich aan een dergelijke woonsituatie heeft aangepast en de beperking niet meer als zodanig ervaart, zodat de noodzaak tot compensatie vervalst.

Onze verwachting dat de als gevolg van dalende *sociale mobiliteit* optredende frustraties zouden leiden tot keuze van vrijetijdsactiviteiten die ontlasting van innerlijke spanningen toestaan, wordt evenmin door de feiten gesteund. Het verlies aan maatschappelijk aanzien ten opzichte van de vorige generatie is blijkbaar als geleidelijk proces minder frustrerend dan het verrichten van arbeidstaken in de industriële productie die weinig speling toelaten voor eigen inbreng aangezien de daardoor opgewekte frustraties wél tot latent-spannend vrijetijdsgedrag leiden.

Wat de *geografische mobiliteit* betreft, hebben wij het vermoeden geuit dat een sterke mobiliteit een confrontatie met verschillende levensstijlen met zich mee brengt waardoor diversiteit in het vrijetijdsgedrag gestimuleerd zou worden. Ook deze verwachting kon empirisch niet worden bevestigd. Men dient zich echter voor ogen te houden dat de geografische mobiliteit met leeftijd geconamineerd is, d.w.z. met toenemende leeftijd stijgt de kans dat men vaak van woonplaats veranderd is. Nu blijken juist de jongeren de meeste diversiteit in het vrijetijdsgedrag te vertonen terwijl bij hen het minst confrontatie met verschillende levensstijlen als gevolg van geografische mobiliteit plaatsgevonden heeft. Wij achten het derhalve waarschijnlijk dat de invloed van de geografische mobiliteit op het vrijetijdsgedrag opgeheven wordt door de tegenovergestelde werking van de variabele 'leeftijd'. De berekening van de betreffende partiële correlatie bevestigt dit vermoeden: de oorspronkelijk niet significante correlatie tussen geografische mobiliteit en diversiteit in het vrijetijdsgedrag ($r_{11.65} = +.02$) wordt significant nadat de invloed van de variabele 'leeftijd' is uitgeschakeld ($r_{11.65 \cdot 1} = +.07$).

Met betrekking tot de geografische mobiliteit is het uiteraard een belangrijke vraag hoe recent de mobiliteitservaringen zijn, d.w.z. hoe lang men al in de huidige woonplaats gevestigd is. Nu blijkt het feit dat men pas kort in de woonplaats gevestigd is samen te gaan met frequent cultureel-participerend vrijetijdsgedrag. Wij menen dat deze bevinding ten dele is toe te schrijven aan de groep studenten in onze steekproef. Studenten komen immers vaak van buiten de stad en hun maatschappelijke status leidt tot deelname aan het culturele leven.

Ons inziens behoren de bevindingen over de verhouding van *werk en vrijetijdsbesteding* tot de meest interessante resultaten van de multivariabele analyse. Bij het literatuuroverzicht hebben wij op de betekenis gewezen die in de meeste beschouwingen over vrijetijdsbesteding aan het werk wordt toegekend. Wij mogen in dit verband aan de stelling van Greenberg herinneren die inhoudt dat het

vrijtijdsgedrag gedetermineerd zou zijn door de aard van de dagelijks verrichte werkzaamheden (GREENBERG 1958, p. 38) – een opvatting die vele auteurs delen.

De verschillende theoretische beschouwingen ten spijt leidt de analyse van de empirische gegevens ons echter tot een andere conclusie, namelijk dat variabelen uit de werksfeer een in vergelijking met andere predictoren geringe zelfstandige invloed op het vrijtijdsgedrag uitoefenen. Allereerst is gebleken dat slechts 10 van de 22 als 'beroepsaspecten' geïntroduceerde variabelen een zelfstandige bijdrage tot variantieverklaring leveren. Hieraan moet nog toegevoegd worden dat ook bij die variabelen uit de werksfeer die het vrijtijdsgedrag beïnvloeden, het percentage verklaarde variantie gering is in vergelijking met de verklaarde variantie die aan de sociologische basisvariabelen toe te schrijven is.

Dit brengt ons tot een ander punt. Bij Wilensky waren wij de stelling tegengekomen dat aspecten van de werksituatie en kenmerken van de arbeidstaak tot de belangrijkste predictoren van het vrijtijdsgedrag zouden behoren. Wilensky stelt verder dat tussen de sociaal-economische strata de verschillen in vrijetijdsbesteding geringer zijn dan de verschillen binnen een bepaalde sociale laag die aan de genoemde variabelen uit de werksfeer zouden toe te schrijven zijn (WILENSKY 1964, p. 195). Onze bevindingen wijzen echter in de tegenovergestelde richting. Zoals reeds gezegd, behoren aspecten van de werksituatie en kenmerken van de arbeidstaak niet tot de belangrijkste predictoren van het vrijtijdsgedrag terwijl een aanzienlijk deel van de verschillen in vrijetijdsbesteding juist door opleidingsniveau en sociale rangstand verklaard wordt, d.w.z. door variabelen die aangeven tot welke sociale laag men behoort. Wanneer men de beroepsaspecten *binnen* een bepaalde sociale laag analyseert, komt de invloed van deze variabelen op het vrijtijdsgedrag zelfs in nog mindere mate naar voren. Immers, een aantal significante verbanden tussen beroepsaspecten en vrijetijdsbesteding verdwijnt wanneer de variabelen 'opleidingsniveau' of 'sociale rangstand' constant worden gehouden. Op deze wijze verdwijnt bijvoorbeeld de samenhang tussen het verrichten van geestelijk inspannend werk en de besteding van de vrije tijd aan cultureel-participerende, ontspannend-intellectuele of politieke activiteiten, het samengaan van werk waarin de sociale relaties geformaliseerd zijn met intensieve formele sociale participatie alsmede het verband tussen geestelijk geoccupeerd zijn met het werk en intellectueel actieve vormen van vrijetijdsbesteding, tussen het verrichten van een leidinggevende taak en intensieve politieke participatie en tussen het verrichten van werk beneden eigen capaciteiten en het besteden van de vrije tijd op ontspannend-intellectuele wijze. Het lijkt ons echter niet verwonderlijk dat bij introductie van de testvariabelen 'opleidingsniveau' en 'sociale rangstand' de besproken samenhangen verdwijnen, aangezien de betreffende variabelen – met name leidinggeven, geestelijke inspanning en geestelijk geoccupeerd zijn – kenmerkend zijn voor beroepen die een langdurige opleiding vereisen of die sociaal prestige verschaffen.

Het geringe aantal variabelen uit de werksfeer dat een zelfstandige invloed op het vrijtijdsgedrag uitoefent, alsmede de geringe betekenis die aan deze variabelen in vergelijking met andere predictoren toekomt, leidt tot de conclusie

dat door vele sociologen de invloed van het werk op de aard van de vrijetijdsbesteding kennelijk wordt overschat.

Niettemin zijn bij de multivariabele analyse een aantal variabelen uit de werksfeer naar voren gekomen die een – zij het zwakke – invloed op het vrijetijdsgedrag uitoefenen. Hoe moeten de gevonden verbanden tussen werk en vrijetijdsbesteding geïnterpreteerd worden?

In het literatuuroverzicht hebben wij verschillende hypothesen over de relatie werk – vrijetijdsbesteding besproken en deze onder de gezichtspunten 'contrast' en 'congruentie' schematisch geordend. Vervolgens werd er op gewezen dat het weinig zinvol is te vragen, of de ene dan wel de andere hypothese juist is; veeleer dient de vraag te worden gesteld in welke opzichten of onder welke condities van een contrast- respectievelijk congruentie-relatie tussen werk en vrijetijdsgedrag sprake is. De door Gerstl naar voren gebrachte veronderstelling dat door het werk veroorzaakte belasting tot contrasterend en in het werk verworven vaardigheid tot congruent vrijetijdsgedrag leidt (GERSTL 1963, p. 162), bracht ons er toe specifieke contrast- en congruentie-hypothesen te formuleren.

Hoewel bepaalde bevindingen in de verwachte richting wijzen, bevestigen onze onderzoekresultaten slechts bij uitzondering de oorspronkelijke hypothesen. Met betrekking tot de veronderstelling dat belasting door het werk gecompenseerd wordt door contrasterend vrijetijdsgedrag hadden wij verwacht dat een arbeidstaak die veel inspanning eist tot lichamelijke passiviteit in de vrije tijd zou leiden. Op het eerste gezicht wordt deze hypothese niet bevestigd, aangezien er geen verband bestaat tussen de mate van inspanning in het werk en lichamelijke passiviteit in de vrije tijd. In de verwachte richting wijst echter wél de aange-toonde (zwakke) samenhang tussen het verrichten van lichamenlijk inspannende arbeidstaken en de afwezigheid van vitaal-expansief vrijetijdsgedrag.

Vervolgens hadden wij verwacht dat te veel verantwoordelijkheid in het werk een zodanige belasting betekent dat men het vermijdt in de vrije tijd verantwoordelijkheid op zich te nemen. Ook deze hypothese wordt empirisch niet gesteund, tenminste wanneer men een hoge score op de schaal voor formele sociale participatie (d.w.z. het bekleden van functies in verenigingen e.d.) als indicator voor verantwoordelijkheid in de vrije tijd beschouwt.

Een verdere hypothese was dat het onderworpen zijn aan te hoge eisen in het werk tot consumptief vrijetijdsgedrag leidt. Onze bevindingen wijzen echter in de tegenovergestelde richting: bij mensen wier werk te hoge eisen stelt prevaleren juist produktieve boven consumptieve vrijetijdsactiviteiten. In plaats van de verwachte contrast-relatie tussen werk en vrijetijdsbesteding komt dus in dit opzicht een congruentie-relatie naar voren. Ons inziens toont de gevonden congruentie-relatie overeenkomst met wat Habermas 'suspensief' vrijetijdsgedrag noemt (HABERMAS 1958, p. 224): men berust er niet in dat door het werk inadequate eisen worden gesteld en tracht buiten het werk zelf iets te doen of te produceren dat overeenkomt met de eigen capaciteiten.

Wij hebben echter ook gevonden dat mensen die in het werk aan te hoge eisen onderworpen zijn, hun vrije tijd meer sociaal dan solitair besteden. Een mogelijke interpretatie van deze bevinding lijkt ons dat het opzoeken van gezelligheid of

communicatie met andere mensen de functie heeft stoom af te blazen na de frustraties van het werk – een interpretatie die een contrast-relatie tussen werk en vrijetijdsgedrag aanduidt. Hieruit blijkt dat een werksituatie waarin inadequate eisen worden gesteld zowel tot contrasterend als tot congruent vrijetijdsgedrag kan leiden – een conclusie die een waarschuwing vormt tegen een voorbarig generaliseren van de besproken hypothesen.

Bij de multivariabele analyse is nog een tweetal verbanden naar voren gekomen dat op het bestaan van een contrast-relatie tussen werk en vrijetijdsbesteding wijst. Zo werd aangetoond dat een werkomgeving waarin de tussenmenselijke relaties geformaliseerd zijn tot latent-spannend vrijetijdsgedrag leidt. Reeds eerder hebben wij gesuggereerd dat hierin een contrast-relatie tot uitdrukking komt (zie blz. 87). Wij hebben immers geargumenteed dat het latent-spannende vrijetijdsgedrag te beschouwen is als een compensatie voor de verveling en de frustraties die in de industriële productie veroorzaakt worden door werkzaamheden die weinig speling voor eigen inbreng toelaten. Het uitgangspunt voor deze interpretatie vormde de analyse van schijnverbanden met betrekking tot het latent-spannende vrijetijdsgedrag, alsmede de factoranalytische bevindingen in paragraaf 2.4.2. (zie blz. 26, factor I).

De tweede bevinding die als specificatie van de contrast-hypothese geïnterpreteerd kan worden, luidt als volgt: mensen die eentonig werk verrichten, besteden hun vrije tijd meer aan sociale dan aan solitaire activiteiten. Hoewel wij ons er van bewust zijn dat het omgaan met andere mensen soms erg eentonig is terwijl het alleen zijn boeiende ervaringen niet uitsluit, zijn wij toch van mening dat voor de meeste mensen de gezellige omgang met anderen een compensatie voor een eentonige arbeidstaak betekent.

Met betrekking tot de veronderstelling dat vaardigheden die men in het werk ontwikkelt ook in de vrije tijd worden toegepast, hadden wij eveneens enkele hypothesen geformuleerd. Er werd verwacht dat mensen met leidinggevende arbeidstaken een leidende rol spelen in het verenigingsleven, in kerkelijk verband of in vakorganisaties. Bij een nadere analyse heeft echter deze hypothese geen steun gevonden in de beschikbare gegevens; hoewel de mate van leidinggeven significant gecorreleerd is met de mate van formele sociale participatie, bleek dit verband bij introductie van de testvariabele 'opleidingsniveau' onecht te zijn.

Het feit dat mensen met een hoog opleidingsniveau relatief vaak een leidinggevende taak verrichten – waardoor met betrekking tot de formele sociale participatie de zelfstandige invloed van het taakkenmerk 'leidinggeven' verdween – is echter in een ander opzicht minder storend. Ten opzichte van lichamelijke activiteit vs. passiviteit in de vrije tijd oefent namelijk zowel het opleidingsniveau als de mate van leidinggeven een zelfstandige invloed uit: lichamenlijk passief vrijetijdsgedrag prevaleert boven lichamenlijk actief gedrag enerzijds bij leidinggevend en anderzijds bij mensen met een hoog opleidingsniveau ook al hebben zij geen leidinggevende taak. Deze bevinding is nauwelijks aan de hand van het contrast-congruentie schema te interpreteren. Voorzover de lichamenlijke activiteit in de vrije tijd de sportbeoefening betreft, lijkt het ons echter denkbaar

dat leidinggevend en zich moeilijk er in kunnen schikken om sport in teamverband te beoefenen.

Een andere hypothese over de toepassing van in het werk verworven vaardigheden in de vrije tijd luidde als volgt: het verrichten van taken die interactie vereisen, brengt een zekere vaardigheid in de omgang met mensen met zich mee zodat intensieve sociale participatie als congruent vrijetijdsgedrag beschouwd kan worden. Ook deze hypothese kon niet worden bevestigd, aangezien het verrichten van interactie eisende arbeidstaken met de verschillende sociale dimensies van het vrijetijdsgedrag geen samenhang vertoont.

Bij de multivariabele analyse zijn echter enkele verbanden tussen werk en vrijetijdsbesteding naar voren gekomen die ons inziens wél als specificaties van de congruentie-hypothese geïnterpreteerd kunnen worden, bijvoorbeeld het samengaan van geestelijke inspannend werk met intellectuele activiteit in de vrije tijd en het verrichten van een gevarieerde arbeidstaak met veel diversiteit in het vrijetijdsgedrag. Ook de bevindingen met betrekking tot de in het werk verwachte promotie wijzen enigszins in de richting van de congruentie-hypothese. Er werd immers aangetoond dat de vrijetijdsbesteding van mensen die verwachten veel promotie te zullen maken, gekenmerkt is door veel diversiteit, door vitaal-expansieve activiteiten en door frequente informele contacten. De dynamiek die uit deze vormen van vrijetijdsbesteding spreekt, komt ons inziens overeen met de dynamiek die vereist is om in zijn werk vooruit te komen.

Wanneer wij trachten de bevindingen over en onze interpretatie van de invloed van variabelen uit de werksfeer op het vrijetijdsgedrag samen te vatten ontstaat het volgende beeld. Niet alle empirisch aangetoonde verbanden kunnen als specificaties van de contrast- of congruentie-hypothese geïnterpreteerd worden. De beperkte bruikbaarheid van dit interpretatieschema wordt eveneens aan de bevindingen zichtbaar die minder uitvoerig werden besproken, zoals weinig ontspannend-intellectuele activiteiten of weinig diversiteit in het vrijetijdsgedrag bij mensen die buiten werken, weinig praktisch-nuttig vrijetijdsgedrag bij mensen die zelf de tijdsindeling van hun arbeidstaak kunnen regelen en andere bevindingen.

De veronderstelling dat eenzijdige belasting door het werk tot compenserend vrijetijdsgedrag leidt, vindt slechts in geringe mate steun in de beschikbare gegevens. De compensatie-hypothese impliceert ons inziens de voorstelling dat bepaalde behoeften waarvoor het werk geen bevrediging toestaat gedragsbepalend zijn voor de vrije tijd; door het werk worden als het ware deze behoeften onderdrukt zodat zij in de vrije tijd bevredigend moeten worden. Door Groffen is er echter op gewezen dat behoeften „alleen in deprivatie-toestanden duidelijk gedragsbepalend” zijn omdat „behoeften die constant een redelijke graad van bevrediging bereiken geen dominerende gedragsdeterminanten opleveren” (GROFFEN 1967, p. 7). Deze overwegingen verduidelijken waarom de compensatie-hypothese slechts in geringe mate steun gevonden heeft in onze empirische gegevens. Immers, de verschillende kenmerken van de werksituatie die wij als ‘eenzijdige belasting door het werk’ hebben beschouwd, zijn te weinig extreem om als indicatoren voor deprivatie-toestanden te kunnen gelden.

De veronderstelling dat vaardigheden die in het werk worden ontwikkeld ook in de vrije tijd worden toegepast, vindt geen steun in de beschikbare gegevens. Niettemin is gebleken dat onder de empirische verbanden tussen werk en vrijetijdsbesteding meer specificaties van de congruentie-hypothese dan specificaties van de contrast-hypothese voorkomen – ook al wijzen de gevonden congruentie-relaties niet op specifieke vaardigheden. De overeenkomsten tussen werk en vrijetijdsgedrag, die in verschillende opzichten naar voren zijn gekomen, worden begrijpelijk wanneer men zich het volgende voor ogen houdt. De gedachte dat werk en vrije tijd als twee van elkaar gescheiden levensgebieden ervaren worden, vormt vaak het impliciete uitgangspunt van theoretische beschouwingen. In een studie van Dubin over „central life interest” is de stelling „social experience is inevitably segmented” zelfs expliciet de grondslag voor theorievorming (DUBIN 1963, p. 55). Op grond van Festinger's theorie van cognitieve dissonantie (FESTINGER 1957) kan echter verwacht worden dat van gesegmenteerde ervaringen slechts sprake is zolang de ervaringen niet tegenstrijdig zijn; er zullen pogingen tot dissonantie-reductie optreden wanneer de ervaringen in de ene sector in strijd zijn met ervaringen in een andere sector. Met betrekking tot de gevonden congruentie-relaties tussen werk en vrijetijdsbesteding betekent dit dat een te scherp contrast tussen gedrag in het werk en in de vrije tijd een bron van cognitieve dissonantie vormt die gereduceerd kan worden door aanpassing van het vrijetijdsgedrag aan dat van het werk of vice versa.

De overeenkomsten tussen werk en vrijetijdsbesteding suggeren dat bij toekomstig onderzoek een gelijktijdige analyse van het gedrag in werk en vrije tijd een vruchtbare benaderingswijze zou kunnen zijn. Voor een dergelijke doelstelling lijkt ons de term 'levensstijl' een bruikbaar theoretisch concept; Havighurst en Feigenbaum geven hiervan de volgende definitie: „The concept of 'life-style' describes a person's characteristic way of filling and combining the various social roles he is called on to play” (HAVIGHURST & FEIGENBAUM 1959, p. 396). Uiteraard blijft nog te bezien in hoeverre voor dit concept empirische indicatoren te vinden zijn.

De resultaten van de multivariabele analyse wijzen er op dat aan de hand van de *aard* en de *hoeveelheid beschikbare vrije tijd* het vrijetijdsgedrag beter verklaard kan worden dan aan de hand van de talrijke variabelen uit de werksfeer. Aangezien het tijdsaspect van het werk – het aantal werkuren per dag, de regelmaat van de werktijden en de reistijd van en naar het werk – complementair is met de beschikbare vrije tijd willen wij de invloed van deze variabelen op het vrijetijdsgedrag gezamenlijk bespreken.

Allereerst is het opmerkelijk dat mensen die lang moeten werken hun schaarse vrije tijd op lichamelijk actieve wijze besteden – ook al tonen zij weinig diversiteit in het vrijetijdsgedrag. Daarentegen heeft de vrijetijdsbesteding van mensen met veel vrije tijd enigszins het karakter van tijdspassing, aangezien bij deze mensen ontspannend-intellectuele activiteiten en frequente informele sociale contacten een belangrijke rol spelen. Klaarblijkelijk komt in deze bevindingen tot uitdrukking wat Anderson de „disciplinerende kracht van het

werk" noemt (ANDERSON 1961, p. 208); hoe langduriger men aan deze disciplinerende kracht onderworpen is, des te moeilijker kan men zich in de vrije tijd er van los maken. In dezelfde richting wijst ook de bevinding dat mensen met lange reistijden van en naar het werk hun resterende vrije tijd vaak aan praktisch-nuttige bezigheden en aan buitenactiviteiten besteden; onder deze vormen van vrijetijdsbesteding neemt het tuinieren – dat enigszins een werk-karakter draagt – een belangrijke plaats in.

Naast de invloed van de feitelijk disponibele vrije tijd op het vrijetijdsgedrag werd ook de invloed van het eigen tijdsbesef geanalyseerd. Hoewel deze variabelen nauw met elkaar samenhangen, is hun invloed op het vrijetijdsgedrag toch verschillend. Zoals reeds vermeld, leidt de feitelijke beschikking over veel vrije tijd tot gezelligheid en intellectuele ontspanning, terwijl het gevoel over veel tijd te beschikken samengaat met vrijetijdsbesteding buiten in de natuur. Een mogelijke interpretatie hiervan lijkt ons dat het gevoel veel vrije tijd te hebben de innerlijke rust verschaft om de natuur te beleven; zonder deze innerlijke rust daarentegen tracht men slechts de vrije tijd te overbruggen. Een andere bevinding sluit hierbij aan. Ons oorspronkelijk vermoeden dat mensen die voor hun gevoel te veel vrije tijd hebben activiteiten zouden kiezen die als werksubstituut beschouwd kunnen worden, werd empirisch niet bevestigd. Integendeel, hun vrijetijdsgedrag is juist gekenmerkt door veel gezellige omgang met andere mensen.

In het literatuuroverzicht werd in het kort de theorie van Blakelock besproken (BLAKELOCK 1959). Volgens deze theorie kan 'tijd' geruild worden tegen verschillende activiteiten. De term 'liquiditeit' duidt aan tegen hoeveel verschillende activiteiten de tijd geruild kan worden, terwijl de 'flexibiliteit' van een activiteit er van af hangt in hoeverre deze tijdsgebonden is. Uit deze theorie hebben wij de hypothese afgeleid dat mensen met wisselende werktijden – dus met weinig liquide tijd – in relatief geringe mate aan georganiseerde, d.w.z. weinig flexibele vormen van vrijetijdsbesteding deelnemen. Indien men intensieve formele sociale participatie als indicator voor weinig flexibel vrijetijdsgedrag neemt, wordt deze hypothese niet bevestigd. Een andere bevinding wijst echter wél in de verwachte richting: mensen met wisselende werktijden besteden hun vrije tijd vaak op praktisch-nuttige wijze, d.w.z. aan activiteiten die als 'flexibel' beschouwd kunnen worden. Helaas lenen zich onze gegevens niet voor een meer nauwkeurige toetsing van deze interessante theorie die bij toekomstig onderzoek zeker bijzondere aandacht verdient.

Van de talrijke variabelen die als mogelijke predictoren bij de multivariabele analyse waren betrokken, oefenen de sociologische basisvariabelen verreweg de meeste invloed uit op het vrijetijdsgedrag. De dominerende rol van deze variabelen is reeds gebleken in verband met de verschillende beroepsaspecten wier invloed op het vrijetijdsgedrag immers vaak onecht bleek te zijn door tussenkomst van bepaalde basisvariabelen. Maar ook in andere opzichten wordt door deze variabelen een aanzienlijke differentiatie in de vrijetijdsbesteding teweeg gebracht.

Allereerst is het *sexeverшил* van betekenis voor de wijze waarop de vrije tijd wordt besteed. De vrijetijdsbesteding van mannen wordt gekenmerkt door praktisch-nuttige, latent-spannende en lichamelijk actieve bezigheden tegenover lichamelijk passieve en consumptieve activiteiten die het vrijetijdsgedrag van vrouwen kenmerken. Vervolgens kon worden aangetoond dat mannen hun vrije tijd meer aan intellectuele activiteit en vrouwen meer aan handenarbeid besteden. Met betrekking tot het sociale aspect van de vrijetijdsbesteding komen eveneens duidelijke verschillen naar voren. Hoewel bij mannen sociale activiteiten enigszins boven solitaire prevaleren, zijn deze verschillen vooral kwalitatief van aard: terwijl bij mannen de *formele* sociale participatie verhoudingsgewijs intensief is, domineren bij vrouwen de *informele* sociale contacten. In dezelfde richting wijst de bevinding dat politieke participatie duidelijk een aangelegenheid van mannen is waartegen de godsdienstige participatie van mannen niet verschilt van die van vrouwen.

De invloed van het *sexeverшил* op het vrijetijdsgedrag kan ons inziens onder meer algemene gezichtspunten worden geïnterpreteerd. In de eerste plaats vindt men in het vrijetijdsgedrag van mannen en vrouwen de traditionele norm terug volgens welke mannen een actieve en vrouwen een passieve rol behoren te spelen. In de tweede plaats weerspiegelen de voornamelijk secundaire sociale relaties bij mannen en de voornamelijk primaire sociale relaties bij vrouwen de maatschappelijke rolverdeling van de beide sexen: het vrijetijdsgedrag van mannen heeft meer betrekking op aangelegenheden van publiek belang of, om een term van Max Weber te gebruiken, hun gedrag is meer „vergesellschaftet” dan dat van vrouwen, terwijl in het vrijetijdsgedrag van vrouwen meer een gerichtheid op de privé sfeer tot uitdrukking komt.

Verdere belangrijke differentiaties van het vrijetijdsgedrag zijn toe te schrijven aan de tegenstelling *stad-platteland*. In de stad wordt de vrijetijdsbesteding gekenmerkt door intellectueel actieve, cultureel-participerende en consumptieve bezigheden tegenover het platteland waar vooral praktisch-nuttige en lichamelijk actieve vormen van vrijetijdsbesteding een dominerende rol spelen. Klaarblijkelijk bieden de talrijke accommodaties in de stad meer mogelijkheden voor intellectuele en artistieke ontplooiing dan op het platteland waar zich in de vermelde ambachtelijke vrijetijdsactiviteiten een zekere praktische nuchterheid manifesteert. In de bevinding dat in de stad de vrije tijd meer binnen en op het platteland meer buiten wordt besteed, komt ons inziens een aanpassing aan het betreffende woonmilieu tot uitdrukking. Immers, de afstand tot de natuur is op het platteland geografisch – en waarschijnlijk ook psychisch – geringer dan in de stad; de stedelingen hoeven echter hun gering contact met de natuur geenszins als gemis te voelen¹ aangezien zij, zoals vermeld, bijvoorbeeld meer aan culturele manifestaties deelnemen. Wat het sociale aspect van de vrijetijdsbesteding betreft domineert op het platteland de *formele* sociale participatie terwijl in de

¹ Wij hebben reeds eerder aangetoond dat de bewoners van de stad Groningen het buitenzijn minder positief waarderen dan mensen die in de overige plaatsen van de provincie gevestigd zijn (WIPPLER 1966, p. 33).

stad meer de *informele* sociale contacten een rol spelen. Wij menen dat deze bevinding steun geeft aan de theorie van Bahrtdt volgens welke de moderne stad door haar specifieke vormen van „Öffentlichkeit” ook een grotere mate van „Privatheit” toestaat dan het platteland waar nog rechtstreekse vormen van sociale controle werkzaam zijn (BAHRDT 1961).

De *opleiding* die men gevolgd heeft moet als belangrijkste predictor voor het vrijetijdsgedrag worden beschouwd. Reeds herhaaldelijk werd op de onderlinge samenhang van de drie in deze studie gehanteerde stratifikatiekenmerken gewezen. Eerder in deze paragraaf is bijvoorbeeld ter sprake gekomen dat het inkomensniveau slechts indirect, d.w.z. via opleidingsniveau en sociale rangstand de vrijetijdsbesteding beïnvloedt. Wanneer men nu vergelijkt welke differentiaties in het vrijetijdsgedrag teweeg worden gebracht enerzijds door het opleidingsniveau en anderzijds door de sociale rangstand, dan komt de dominerende rol van het opleidingsniveau duidelijk naar voren. Zo vindt men bij mensen die een langdurige opleiding hebben gevolgd veel diversiteit in het vrijetijdsgedrag en frequent vitaal-expansieve activiteiten. De in de opleiding verkregen vorming vindt echter ook rechtstreeks haar neerslag in de wijze van vrijetijdsbesteding aangezien intellectuele activiteit, intellectuele vormen van ontspanning en een sterke deelname aan het culturele leven kenmerkend zijn voor de vrijetijdsbesteding van mensen met een hoog opleidingsniveau. Daarentegen leidt een laag opleidingsniveau meer tot lichamelijk actieve en produktieve activiteiten.

Hoewel intellectuele en artistieke belangstelling in de vrije tijd voornamelijk toe te schrijven is aan de vorming die men door zijn opleiding heeft verkregen, speelt hierbij ook het maatschappelijk aanzien een – zij het ondergeschikte – rol. Immers, de *sociale rangstand* oefent ook dan nog op het cultureel-participerende, ontspannend-intellectuele en intellectueel actieve vrijetijdsgedrag een zelfstandige invloed uit wanneer de invloed van het opleidingsniveau constant wordt gehouden. Klaarblijkelijk vervult o.a. het schouwburg- of concertbezoek in de hogere strata van de maatschappij een prestige-functie, d.w.z. men behoort aan het culturele en intellectuele leven deel te nemen ook al heeft men hiervoor in zijn opleiding niet de nodige vorming verkregen.

In enkele opzichten is de sociale rangstand een belangrijker predictor voor het vrijetijdsgedrag dan het opleidingsniveau, hoewel de opleiding daarnaast nog een zelfstandige invloed behoudt. Zo toont de multivariabele analyse aan dat intensieve formele sociale participatie en intensieve politieke participatie vooral kenmerkend zijn voor de hogere strata van de maatschappij. Wij menen dat politieke en formele sociale participatie als indicatoren kunnen worden beschouwd voor de mate waarin men georiënteerd is op aangelegenheden van algemeen maatschappelijk belang tegenover een oriëntatie op aangelegenheden van zuiver persoonlijk belang. In een Amerikaans onderzoek wordt een onderscheid gemaakt tussen „community-centered and home-centered leisure style” (HAVIGHURST & FEIGENBAUM 1959). Indien men de geringe politieke en formele sociale participatie in de lagere strata van de maatschappij interpreteert als een geringe „community-centeredness”, komen onze bevindingen overeen met die van Havighurst en Feigenbaum volgens welke de vrijetijds-stijl van „working-

class people" slechts bij uitzondering „community-centered" is (ibidem, p. 404).

Ondanks het feit dat iemands opleiding en plaats op de maatschappelijke ladder in sterke mate bepaalt op welke wijze men de vrije tijd besteedt, zijn enkele dimensies van het vrijetijdsgedrag status-onafhankelijk. Zo bestaan er geen verschillen tussen de maatschappelijke strata of opleidingsklassen wat betreft het praktisch-nuttige en latent-spannende vrijetijdsgedrag, de dimensie buiten vs. binnen alsmede de frequentie van informele sociale contacten. Opmerkelijk lijkt ons tenslotte dat de intensiteit van de godsdienstige participatie niet alleen onafhankelijk is van opleidingsniveau en sociale rangstand, maar ook van de overige sociologische basisvariabelen zoals urbanisatiegraad van de woongemeente, geslacht en leeftijd.

De bevindingen met betrekking tot de invloed van *leeftijd en burgerlijke staat* op het vrijetijdsgedrag vormen ons inziens een zinvol geheel wanneer men bij hun interpretatie van de voorstelling uitgaat dat in het leven van elk individu verschillende levensfasen onderscheiden kunnen worden. Het feit dat de vrijetijdsbesteding van de jeugd gekenmerkt is door vitaal-expansieve activiteiten, veel diversiteit en frequente informele contacten wijst er op dat 'jeugd' een levensfase is waarin het verkennen van de omgevende werkelijkheid en het zoeken naar eigen identiteit een centrale plaats innemen. Immers, volgens de theorie van G. H. Mead ontwikkelt zich het zelfbeeld of het gevoel voor eigen identiteit in de omgang met andere mensen terwijl ook het grote repertoire aan vrijetijdsactiviteiten bij de jeugd in die zin tot vorming van het zelfbeeld bijdraagt dat door het experimenteren met of exploreren van heterogene gedragingen de eigen mogelijkheid en beperkingen zichtbaar worden.

Door het huwelijk verandert de aard van de vrijetijdsbesteding aanzienlijk. Gehuwden besteden hun vrije tijd relatief vaak aan praktisch-nuttige activiteiten en meer aan productieve dan aan consumptieve bezigheden. Daar staat tegenover dat jongere mensen – voorzover zij niet gehuwd zijn – hun vrije tijd vaak aan cultureel-participerende en intellectueel actieve bezigheden besteden. De hogere huwelijksleeftijd van mensen die een langdurige opleiding volgen – bijvoorbeeld van studenten – betekent als het ware uitstel van de praktisch-nuttige taken die het stichten van een gezin met zich mee brengt en laat daarmee ruimte voor een relatief intensieve deelname aan het artistieke en intellectuele leven.

Naarmate men ouder wordt verkrijgt de vrijetijdsbesteding een sterkere gerichtheid. Tegenover de grote gevarieerdheid van vrijetijdsactiviteiten die de jeugd als 'verkenkende' levensfase kenmerkt vertoont het vrijetijdsgedrag van oudere mensen slechts een geringe diversiteit, d.w.z. er heeft een zekere specialisatie plaats gevonden. Opmerkelijk lijkt ons hierbij dat de politieke participatie pas op latere leeftijd tot ontplooiing komt. Dit zou in die zin geïnterpreteerd kunnen worden dat voor een oriëntatie op aangelegenheden van maatschappelijk belang pas ruimte ontstaat wanneer met het ouder worden problemen uit de privésfeer aan betekenis verliezen.

De resultaten van de multivariabele analyse tonen aan dat ook aan de *godsdienstige gezindte* een zelfstandige invloed op het vrijetijdsgedrag toe te schrijven is. In sommige opzichten is de vrijetijdsbesteding van katholieken tegenover-

gesteld aan die van orthodoxe protestanten; het vrijetijdsgedrag van katholieken is immers gekenmerkt door vitaal-expansieve en latent-spannende activiteiten alsmede door veel diversiteit terwijl orthodoxe protestanten zelden vitaal-expansieve of latent-spannende activiteiten ondernemen en hun vrijetijdsgedrag in het algemeen weinig gevarieerd is. Vergeleken met de dynamiek in het vrijetijdsgedrag van de katholieken maakt dus de vrijetijdsbesteding van de orthodoxe protestanten een enigszins sobere indruk.

De bevindingen dat onkerkelijken het meest hun vrije tijd buiten besteden hangt mogelijksterwijs samen met de omstandigheid dat zij bij hun zondagbesteding geen rekening hoeven te houden met kerkelijke verplichtingen en derhalve eerder dagtochtjes kunnen ondernemen. Niettemin is er gebleken dat ook sommige onkerkelijken – zij het in geringe mate – aan het godsdienstige leven deelnemen. De intensiteit van de godsdienstige participatie verschilt trouwens ook naar godsdienstige gezindte: de godsdienstige participatie is het meest intensief bij de orthodoxe protestanten, iets minder intensief bij de katholieken en het minst bij de protestants christelijk vrijzinnigen. Het feit dat de formele sociale participatie van de onkerkelijken tamelijk gering is terwijl zowel de formele sociale participatie als de politieke participatie bij katholieken en orthodoxe protestanten een belangrijke plaats innemen, wijst er op dat – met name bij kerkgenootschappen waarin gezagsverhoudingen een rol spelen – de kerk ook als sociaal integratiekader fungeert voor zo uiteenlopende gebieden als de politiek en het verenigingsleven¹.

De godsdienstige gezindte kan als een stelsel van waarde-oriëntaties worden beschouwd dat in een bepaald kerkgenootschap geïnstitutionaliseerd is. Nu hebben wij reeds eerder betoogd dat het vrijetijdsgedrag ook beïnvloed kan worden door waarde-oriëntaties die min of meer los staan van institutionele kaders. Voor de vrijetijdsbesteding leek ons vooral de dimensie plicht- vs. plezier-oriëntatie van betekenis waarvoor de termen puritanisme en hedonisme de beide polen vormen. De door deze dimensie aangeduide levenshouding kon echter niet in één enkele maatstaf worden geoperationaliseerd; in plaats daarvan werden twee afzonderlijke variabelen bij de multivariabele analyse betrokken, te weten de 'puritanistische levenshouding' en de 'onbekommerde levenshouding'.

De *puritanistische levenshouding* blijkt bij een nadere analyse geen zelfstandige invloed op het vrijetijdsgedrag uit te oefenen. Wij menen echter dat deze negatieve bevinding ten dele toe te schrijven is aan de hierbij gebruikte maatstaf. Het feit dat in onze steekproef de meeste mensen extreem puritanistische scores op deze schaal hebben verkregen maakt immers de veronderstelling aannemelijk dat de schaal-items te sterk in overeenstemming met heersende normen waren geformuleerd; bij dergelijke formuleringen is een positieve reactie op een uit-

¹ Wij mogen in dit verband er aan herinneren dat de schaal voor formele sociale participatie ook items betreffende de deelname aan het kerkelijke leven bevat. Ge-deeltelijk zijn derhalve de lage scores van de onkerkelijken op de Stuart Chapin schaal toe te schrijven aan contaminatie.

spraak eerder een bevestiging dat de betreffende norm bestaat dan een indicator voor een individuele houding. Het feit dat de tweede maatstaf voor de dimensie puritanisme-hedonisme – te weten de onbekommerde levenshouding – beter discrimineert en tevens wél een zelfstandige invloed op het vrijetijdsgedrag uitoefent, steunt onze mening over de operationele tekortkomingen van de variabele 'puritanistische levenshouding'.

Hoewel onze verwachtingen omtrent de invloed van een puritanistische en hedonistische levenshouding niet in de oorspronkelijke vorm worden bevestigd wijzen toch verschillende bevindingen in de verwachte richting. De vrijetijdsbesteding van mensen met een *onbekommerde levenshouding* is gekenmerkt door latent-spannende bezigheden en gezelligheid, d.w.z. door het prevaleren van sociale boven solitaire activiteiten. Daarentegen gaat het afwijzen van een onbekommerde levenshouding samen met intensieve politieke en godsdienstige participatie alsmede met ontspannend-intellectueel vrijetijdsgedrag. Ons inziens zijn deze bevindingen een voorbeeld van de wijze waarop waarde-oriëntaties hun neerslag vinden in het vrijetijdsgedrag. Wij hebben immers reeds eerder betoogd dat de vrijetijdsbesteding – inzover zij niet door tradities of groepsspecifieke normen geregeld is – een keuze tussen alternatieve gedragsmogelijkheden voorstelt waarbij deze keuze op basis van waarde-oriëntaties wordt gedaan.

De zelfstandige invloed van waarde-oriëntaties op het vrijetijdsgedrag komt het duidelijkst naar voren in verband met de *waardering van het buitenzijn*. Van alle variabelen die met het buiten vs. binnen plaatsvindende vrijetijdsgedrag samenhangen is de waardering van het buitenzijn de meest belangrijke predictor. Wij menen dat deze bevinding aanleiding geeft tot enkele meer algemene opmerkingen.

De variabelen die bij de multivariabele analyse als mogelijke predictoren voor het vrijetijdsgedrag werden geïntroduceerd zijn tamelijk heterogeen. Sommige variabelen geven aan welke plaats men in de sociale structuur inneemt, andere verwijzen naar specifieke situaties waarin men verkeert en tenslotte zijn er onder de onafhankelijke variabelen ook waarde-oriëntaties of attitudes. De door ons gekozen techniek van multivariabele analyse, te weten de selectie van predictoren voor het vrijetijdsgedrag op basis van stapsgewijs berekende multiple correlaties, maakt het nu mogelijk de relatieve belangrijkheid van de verschillende soorten predictoren vast te stellen. Globaal beschouwd wordt het vrijetijdsgedrag verreweg het meest beïnvloed door de structurele variabelen, d.w.z. door de variabelen die aangeven welke plaats men in de maatschappij inneemt of tot welke sociale categorie men behoort. Vergeleken met de structurele variabelen spelen variabelen die naar specifieke situaties verwijzen – met name de verschillende aspecten van de werksituatie – slechts een ondergeschikte rol ten opzichte van de vrijetijdsbesteding. Opmerkelijk lijkt ons daarentegen dat de sociaal-psychologische variabelen – in het voorgaande besproken in termen van waarde-oriëntaties of attitudes – ook dan nog een zelfstandige invloed op het vrijetijdsgedrag uitoefenen wanneer de invloed van de structurele variabelen is uitgeschakeld. Immers, bij sommige sociologen bestaat de neiging sociaal-

psychologische variabelen slechts als psychische correlaten van structurele verhoudingen te beschouwen – een opvatting die vrij simplistisch een eenzijdige determinatie van het bewustzijn door de sociale structuur veronderstelt. Volgens deze opvatting hoeft dan ook aan sociaal-psychologische variabelen bij empirisch onderzoek geen grote betekenis te worden toegekend. Onze onderzoekresultaten tonen echter duidelijk aan dat de zojuist geschetste opvatting zonder voldoende empirische fundering wordt verkondigd. Kennelijk moeten waarde-oriëntaties of houdingen wél als zelfstandige grootheden worden beschouwd en zijn zij slechts ten dele terug te voeren op attitudes die gebonden zijn aan bepaalde maatschappelijke groeperingen of sociale categorieën.

Tenslotte willen wij nog enkele overwegingen naar voren brengen die de invloed van de *verschillende vormen van tevredenheid* op het vrijetijdsgedrag betreffen. De in dit verband relevante bevindingen – bijvoorbeeld dat algemene satisfactie samenhangt met veel diversiteit in het vrijetijdsgedrag en werksatisfactie met intensieve godsdienstige participatie – laten zich ons inziens niet eenduidig interpreteren. Het blijft immers de vraag in hoeverre geldt dat een algemeen gevoel van tevredenheid een gevarieerde stijl van vrijetijdsbesteding tot gevolg heeft of dat een gevarieerde vrijetijdsbesteding tot tevredenheid leidt. Met betrekking tot de tweede bevinding die vermeld werd, luidt dan de vraag: neemt men intensief aan het godsdienstige leven deel omdat men met zijn werk tevreden is of is men tevreden omdat door intensieve godsdienstige participatie de aanvaarding van het eigen werk wordt vergemakkelijkt? Wij neigen er toe de mate van tevredenheid eerder als gevolg dan als oorzaak van het vrijetijdsgedrag te beschouwen. Door deze interpretatie wordt satisfactie tot een epifenomeen, d.w.z. tot een psychische weerspiegeling van het feitelijk gedrag; hieruit volgt dat bij een verklarende analyse van het vrijetijdsgedrag de verschillende satisfactie-indices niet als zelfstandige predictoren mogen worden beschouwd.

5.3. POGING TOT PROGNOSE

Reeds in het eerste hoofdstuk hebben wij te kennen gegeven dat wij het voorspellen van toekomstige gebeurtenissen als één van de voornaamste doelstellingen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek beschouwen. Hoewel wij ons er van bewust zijn, dat een prognose van de toekomstige vrijetijdsbesteding op meer verantwoorde wijze op basis van gegevens uit longitudinale studies kan worden opgesteld, zullen wij toch een poging doen aan de hand van onze bevindingen de toekomstige ontwikkeling van de vrijetijdsbesteding te schetsen.

Wij zullen hierbij uitgaan van een eenvoudig model. In de eerste plaats wordt voor de verschillende predictoren van het vrijetijdsgedrag nagegaan in hoeverre trends aan te wijzen zijn die veranderingen in de toekomst waarschijnlijk maken. Slechts die predictoren waarvoor met enige zekerheid veranderingen kunnen worden voorspeld, worden bij de prognose betrokken. Vervolgens wordt op basis van onze onderzoekresultaten nagegaan tot welke veranderingen in het vrijetijdsgedrag de voorspelde verandering in de betreffende predictoren zal leiden. Omdat bij de resultaten van de multivariabele analyse reeds met de

overlappingsen van verschillende predictoren rekening is gehouden, zal de beïnvloeding van het vrijetijdsgedrag door meerdere predictoren in dezelfde richting cumulatief zijn.

Aan dit prognose-model liggen de volgende assumpties ten grondslag:

- a. de op één tijdstip geconstateerde samenhang tussen variabelen kan in de tijd geprojecteerd worden;
- b. bij deze projectie in de tijd is sprake van een causale invloed van de predictoren op de verschillende aspecten van het vrijetijdsgedrag;
- c. de invloed van de predictoren die niet in het model zijn opgenomen, blijft ongewijzigd.

Wij zijn ons er van bewust dat vooral de beide eerste veronderstellingen tamelijk gewaagd zijn, omdat bij een enquête op één tijdstip de tijdsdimensie nagenoeg ontbreekt. Niettemin willen wij deze poging tot prognose ondernemen in de hoop dat in de toekomst resultaten van longitudinale studies beschikbaar zullen zijn, op basis waarvan een meer verantwoorde prognose kan worden opgesteld.

In antwoord op de vraag voor welke predictoren in de toekomst veranderingen verwacht kunnen worden, achten wij de volgende trends in de maatschappelijke ontwikkeling belangrijk. Allereerst valt er gedurende de laatste decennia een duidelijke trend naar een verhoging van het algemene opleidingsniveau te constateren. De beschikbare statistische gegevens tonen een geleidelijke toename van het percentage jeugdigen dat aan het voortgezet onderwijs deelneemt (zie TABEL 14).

TABEL 14: *Percentage van de 12- tot 25-jarige bevolking dat enkele vormen van voortgezet onderwijs volgt (1900-1957)*

	Nijverheids- onderwijs	V.h.m.o.	Hoger onderwijs
1900	1,55%	1,01%	0,21%
1910	2,65%	1,25%	0,32%
1920	4,14%	1,93%	0,47%
1930	6,17%	2,23%	0,60%
1940	7,07%	2,87%	0,67%
1950	11,47%	3,69%	1,25%
1957	16,02%	5,48%	1,37%

Bron: CBS, Zestig jaren statistiek in tijdsreeksen, 1959, p. 31.

Gezien de vraag naar gespecialiseerde en gekwalificeerde arbeidskrachten in een hoog-geïndustrialiseerde maatschappij mag verwacht worden, dat ook in de toekomst de verhoging van het opleidingsniveau van de bevolking zal voortschrijden.

Het proces van urbanisatie kan als een tweede trend in de maatschappelijke ontwikkeling worden beschouwd. Ook hieromtrent beschikken wij over statistische gegevens. Een overzicht van de ontwikkeling gedurende de laatste 60

jaren toont aan dat een groeiende percentage van de bevolking in de steden gevestigd is (zie TABEL 15).

TABEL 15: *Inwoners per gemeentegroep, in procenten van de Nederlandse bevolking (1900-1957)*

	minder dan 20.000 inw.	20.000 tot 100.000 inw.	100.000 en meer inw.
1900	62,9%	14,5%	22,6%
1910	59,5%	16,9%	23,6%
1920	54,3%	21,5%	24,2%
1930	51,3%	21,5%	27,2%
1940	48,5%	24,0%	27,5%
1950	42,9%	25,5%	31,3%
1957	41,1%	27,0%	31,8%

Bron: CBS, Zestig jaren statistiek in tijdsreeksen, 1959, p. 12.

Met alle waarschijnlijkheid kan voorspeld worden dat dit proces van verstedelijking zich ook in de toekomst zal voortzetten.

Aan het verzwakken van godsdienstige bindingen in onze moderne maatschappij hebben sociologen reeds herhaaldelijk aandacht geschonken¹. Wij zullen in dit verband er mee volstaan enkele globale statistische gegevens te presenteren (zie TABEL 16).

TABEL 16: *Percentage onkerkelijken van de Nederlandse bevolking (1899-1960)*

1899:	2,3%
1920:	7,8%
1930:	14,4%
1947:	17,1%
1960:	18,4%

Bron: Statistisch Zakboek. (Gegevens ontleend aan de Volkstellingen).

Uit deze gegevens blijkt een duidelijke stijging van het percentage onkerkelijken in de afgelopen decennia – ook al verloopt dit proces na 1930 minder snel dan in het begin van deze eeuw. Wij zien er echter geen aanwijzing voor dat in de nabije toekomst een keerpunt in deze trend naar verzwakking van godsdienstige bindingen bereikt zal worden.

Een andere trend in de maatschappelijke ontwikkeling betreft de toeneming van de beschikbare vrije tijd, die een gevolg is van een geleidelijke verkorting van de arbeidstijd. Ruw genomen, is de vrije tijd van de gemiddelde Nederlander verruimd „van luttelijke uren per week in 1860 tot ... één derde deel van het

¹ Zie bijvoorbeeld het artikel „Enige sociologische opmerkingen over het secularisatie-proces” van Banning. De auteur beschouwt secularisatie als een proces dat niet tot de Europese landen beperkt blijft, maar in alle landen van de wereld voortschrijdt (BANNING 1958, p. 539).

etmaal in 1960" (PEN & BOUMAN 1962, p. 103). Voor de Verenigde Staten heeft Kaplan een poging gedaan het gemiddelde aantal uren vrije tijd te berekenen waarover men in de laatste 100 jaren dagelijks kon beschikken (KAPLAN 1960, p. 38). Uitgaande van het aantal werkuren, verdeeld over een zesdaagse werkweek, kwam Kaplan tot de volgende gemiddelden, waarbij hij rekening gehouden heeft met 7 uren slaap, 1 uur voor maaltijden en 2 uren voor diverse verplichte bezigheden (zie TABEL 17).

TABEL 17: *Gemiddeld aantal uren vrije tijd per dag bij een zesdaagse werkweek (1860-1960)*

1860:	2,7
1880:	3,4
1900:	4,0
1920:	5,7
1940:	6,7
1960:	7,8

Bron: Max Kaplan, *Leisure in America*.

Met enige zekerheid kan voorspeld worden dat in de toekomst een verdere verkorting van de arbeidstijd – en daarmee een toeneming van de vrije tijd – zal plaatsvinden.

Tenslotte menen wij een verandering van levenshouding als trend te kunnen constateren. Reeds eerder hebben wij naar Amerikaanse studies verwezen waarin een verschuiving aangetoond wordt van het traditionele 'arbeidsethos' naar een 'fun morality' (WOLFENSTEIN 1951; LOWENTHAL 1944; LERNER 1958). In een andere studie wordt op basis van onderzoekgegevens voorspeld dat „the low work-oriented men are the favored children of the future” (GOLDSTEIN & EICHHORN 1961, p. 564). Ons inziens wijst ook het idealiseren van de 'homo ludens' onder provo's en hippies er op dat bij de hedendaagse jonge generatie een nieuwe, onbekommerde levenshouding reeds gedeeltelijk de plaats heeft ingenomen van de traditionele puritanistische levenshouding.

Er zijn uiteraard in de toekomst nog andere maatschappelijke veranderingen te verwachten dan de zojuist geschetste trends. Zo lijkt het ons waarschijnlijk dat de materiële welvaart van de gehele bevolking verder zal toenemen. Omdat echter bij de multivariabele analyse naar voren is gekomen dat de variabele 'inkomensniveau' niet tot de predictoren van het vrijetijdsgedrag behoort die een zelfstandige bijdrage tot variantieverklaring leveren, lijkt het ons niet verantwoord de toekomstige welvaartsstijging als zelfstandige factor naast de verwachte verhoging van het opleidingsniveau in ons prognose-model op te nemen. Bij dit prognose-model mag men dan echter niet uit het oog verliezen, dat voor bepaalde vormen van vrijetijdsbesteding de beschikking over ruime financiële middelen een noodzakelijk voorwaarde vormt. Een verhoging van het algemene welvaartspeil zal dan ook met zich mee brengen, dat kosten eisende vormen van vrijetijdsbesteding voor bredere lagen van de bevolking toegankelijk worden.

Ook met betrekking tot de beroepsstructuur van de bevolking kunnen toe-

komstige veranderingen voorspeld worden. Zo zal bijvoorbeeld een steeds geringere percentage van de bevolking in de agrarische sector en in de industriële productie werkzaam zijn, zodat een uitbreiding van de sector van dienstverlenende beroepen te verwachten is. Verder zullen door de voortschrijdende automatisering van industriële en administratieve bedrijven beroepen op de voorgrond treden waarvoor technisch inzicht en analytisch denken vereist zijn. Aangezien echter bij ons onderzoek is gebleken dat in verband met het vrijetijdsgedrag de verschillen in werkomstandigheden van geringe predictieve waarde zijn, zullen wij voor het prognose-model ook de variabelen uit de werksfeer buiten beschouwing laten.

De vraag, voor welke predictoren in de toekomst veranderingen verwacht kunnen worden, kan nu samenvattend worden beantwoord. Wanneer men de empirisch aanwijsbare trends van de laatste decennia op de toekomst projecteert, ontstaat het volgende beeld. (1) Een steeds groter percentage van de bevolking zal in de toekomst voortgezet of hoger onderwijs volgen waardoor een verhoging van het algemene opleidingsniveau optreedt. (2) Het percentage van de bevolking dat in stedelijke agglomeraties of in gemeenten met een stedelijk karakter woont, zal toenemen (trend naar urbanisatie). (3) Door verzwakking van godsdienstige bindingen zal het percentage onkerkelijken stijgen (trend naar secularisatie). (4) De arbeidsduur zal verder gereduceerd worden waardoor men over meer vrije tijd kan beschikken. (5) In toenemende mate zal een onbekommerde, op plezierbeleving gerichte levenshouding de plaats gaan innemen van de traditionele levenshouding waarin arbeid en plichtsvervulling centraal stonden.

Uit de verschillende predictoren van het vrijetijdsgedrag hebben wij dus vijf variabelen gekozen met behulp waarvan een prognose van de toekomstige maatschappelijke ontwikkeling mogelijk is. Welke consequenties zal de verwachte maatschappelijke ontwikkeling hebben voor de aard van de vrijetijdsbesteding? Aan de hand van onze onderzoekresultaten zullen wij trachten deze vraag te beantwoorden. Wij mogen in dit verband er aan herinneren dat in TABEL 13 (zie blz. 118a) een samenvatting van de bevindingen werd gegeven.

Allereerst is te verwachten dat lichamelijk passieve vormen van vrijetijdsbesteding in de toekomst een belangrijkere plaats zullen innemen dan nu. Verschillende bevindingen wijzen in deze richting: lichamelijk passief vrijetijdsgedrag vindt men vooral bij de stedelijke bevolking, bij mensen met een hoog opleidingsniveau, alsmede bij mensen die over veel vrije tijd kunnen beschikken. De bevindingen met betrekking tot het consumptieve vrijetijdsgedrag, dat met het lichamelijk passieve vrijetijdsgedrag bleek samen te hangen, leiden tot een overeenkomstige conclusie; het zijn immers vooral de stedelingen en de mensen met een hoog opleidingsniveau die een meer consumptief dan productief vrijetijdsgedrag tonen. Onze prognose dat lichamelijke passiviteit een karakteristiek van de toekomstige vrijetijdsbesteding zal zijn, wordt gesteund door de resultaten van landelijke onderzoeken. Een vergelijking van de gegevens van 1962 met die van 1955/56 leidt de auteurs van de CBS-onderzoeken tot de conclusie dat er van een „toenemende lichamelijke passivering”

sprake is (CBS 1965, deel 3, p. 10). Wij achten deze conclusie met het oog daarop interessant, dat bij de CBS-onderzoeken een trend werd geconstateerd op basis van gegevens verzameld op verschillende tijdstippen, terwijl onze prognose uitgaat van gegevens verzameld op één tijdstip. Ons inziens levert daarmee de bevinding van het CBS-onderzoek ook een bescheiden bijdrage tot validering van ons prognose-model.

Naast een toeneming van de lichamelijke passiviteit, is te verwachten dat cultureel-participerende activiteiten en intellectueel gerichte bezigheden bij de toekomstige vrijetijdsbesteding een belangrijker rol zullen spelen dan nu, terwijl praktisch-nuttige bezigheden aan betekenis zullen verliezen.¹ Deze verwachting is afgeleid uit de bevinding dat de vrijetijdsbesteding van mensen met een hoog opleidingsniveau gekenmerkt wordt door intellectueel actief en ontspannend-intellectueel vrijetijdsgedrag, alsmede door een intensieve deelname aan het culturele leven. De trend naar verstedelijking zal deze veranderingen in de vrijetijdsbesteding nog versterken, aangezien intellectueel actief en cultureel-participerend vrijetijdsgedrag ook voor de stedelingen kenmerkend is; praktisch-nuttige bezigheden in de vrije tijd, die men vooral op het platteland tegenkomt, zullen dan ook een minder belangrijke plaats verkrijgen dan nu.

Reeds eerder hebben wij de verwachting geuit, dat in de toekomst het percentage onkerkelijken zal toenemen. Uiteraard wordt daarmee gelijktijdig ook de godsdienstige participatie geringer. Een geringere deelname aan het godsdienstige leven kan echter ook voorspeld worden wanneer men uitgaat van een verandering in levenshouding; er is immers gebleken dat de godsdienstige participatie van mensen met een onbekommerde levenshouding vrij laag is. Wij menen echter dat godsdienstige gezindte, godsdienstige participatie en algemene levenshouding elkaar in zo sterke mate overlappen dat eerder van een wisselwerking dan van een causale beïnvloeding sprake is. Niettemin wijzen de verschillende indicatoren in dezelfde richting, te weten dat de godsdienst als levensbeschouwelijk waardensysteem en de kerk als integratiekader voor bepaalde vrijetijdsactiviteiten in de toekomst aan betekenis zal verliezen.

Meer algemeen kan voorspeld worden, dat in de toekomst de vrije tijd meer dan nu buiten bepaalde institutionele kaders om besteed wordt. Met het oog op een voortschrijdende verstedelijking en secularisatie, is namelijk te verwachten dat men zich minder om formele vormen van sociale participatie zal bekommeren, waarentegen o.a. de beschikking over meer vrije tijd juist de informele sociale contacten zal bevorderen. Wat de politieke participatie betreft, is de toekomstige ontwikkeling echter moeilijk te voorspellen. Vermoedelijk zal met een verhoging van het algemene opleidingsniveau enige toeneming van de politieke participatie gepaard gaan, ook al werkt hierbij de opkomst van een onbekommerde levenshouding enigszins vertragend.

¹ Met betrekking tot de praktisch-nuttige vrijetijdsactiviteiten dient men zich echter voor ogen te houden dat met stijgende kosten voor onderhoud- of reparatiewerkzaamheden aan huis en woning steeds meer mensen eenvoudige reparaties zelf zullen uitvoeren, waardoor de voorspelde ontwikkeling mogelijkerechts vertraagd wordt.

Tenslotte kan voorspeld worden dat het toekomstige vrijetijdsgedrag meer diversiteit zal tonen dan tegenwoordig. Deze verwachting is afgeleid uit de bevinding, dat de vrijetijdsbesteding gevarieerder wordt naarmate het opleidingsniveau hoger is en naarmate de beschikbare vrije tijd toeneemt. Wij menen voor deze prognose enige steun te kunnen vinden in een conclusie van de CBS-onderzoekingen, hoewel deze conclusie in verband met de vermelding van recreatietypen en niet in verband met 'diversiteit' in onze betekenis gepresenteerd wordt. Een vergelijking van de gegevens van 1962 met die van 1955/'56 toont namelijk aan dat van een toenemende „nivellering” in de vrijetijdsbesteding, die door sommige cultuurcritici verondersteld wordt, geenszins sprake is (CBS 1965, deel 3, p. 10).

Onze prognose kunnen wij nu als volgt samenvatten:

- a. vergeleken met de huidige situatie, zal de toekomstige vrijetijdsbesteding door meer lichamelijke passiviteit gekenmerkt worden;
- b. praktisch-nuttige vrijetijdsactiviteiten zullen geleidelijk vervangen worden door intellectueel actieve en cultureel-participerende bezigheden;
- c. er is te verwachten dat de godsdienst als levensbeschouwelijk waardensysteem en de kerk als sociaal integratiekader een minder belangrijke plaats gaan innemen;
- d. er zal een verschuiving plaatsvinden van formele sociale participatie naar informele sociale contacten;
- e. het toekomstige vrijetijdsgedrag zal meer diversiteit vertonen.

Geeft dit toekomstbeeld van de vrijetijdsbesteding aanleiding tot verontusting? Of, om een eerder gebruikte formulering te herhalen, zal de verwachte toeneming van de vrije tijd een vloek of een zegen zijn? Wij zullen trachten onze prognose met betrekking tot de vrijetijdsbesteding in een breder kader te plaatsen, teneinde een evaluering van de toekomstige ontwikkeling te vergemakkelijken.

In het inleidende hoofdstuk (paragraaf 1.1.) hebben wij gesteld dat de vrijetijdsbesteding een maatschappelijk probleem vormt aangezien de traditionele waarde-oriëntaties niet consistent zijn met de realiteiten van de hedendaagse maatschappij, zoals een relatieve welvaart en een verhoudingsgewijs korte arbeidsduur voor de meerderheid van de bevolking. Zolang deze discrepantie tussen het waardenpatroon en de sociaal-economische mogelijkheden in onze maatschappij blijft bestaan, zal een verdere toeneming van de vrije tijd een probleem vormen. Immers, de voorstelling dat vooral de arbeid zin geeft aan het leven sluit niet meer aan bij de realiteit van het dagelijks werk waarmee de meerderheid van de beroepsbevolking geconfronteerd is. Het fungeren van deze voorstelling als maatschappelijke norm zal vaak tot gevolg hebben, dat plezierige vormen van ontspanning in de vrije tijd met een slecht geweten gepaard gaan. Of en in welk tempo een aanpassing van de heersende waarden aan de toekomstige vrijetijdsomstandigheden zal plaatsvinden, hangt ons inziens af van de mate waarin het onderwijs en de verschillende communicatiemedia deze aanpassing helpen bevorderen.

Aan het einde van de vorige eeuw analyseerde Veblen het sociaal gedrag van

de maatschappelijke bovenlaag in de Verenigde Staten en formuleerde hij zijn beroemde „theory of the leisure class” (VEBLEN 1899). Sindsdien echter „hat sich die Situation, die Veblen beschrieb, in ihr genaues Gegenteil verkehrt: die ‘Musseklasse’ findet sich nicht mehr an der gesellschaftlichen Spitze, sondern unten und in der so breiten Mitte” (ZAHN 1960, p. 164). De vrije tijd van de hogere strata is zelfs aanzienlijk verminderd. Volgens een schatting is het jaarlijkse aantal werkuren van de hogere Franse ambtenaren bij gerechtshoven, ministeries e.d. toegenomen van 2.500 in 1800 tot 3.000 of zelfs 3.500 in 1950 (WILENSKY 1963, p. 109). Van een ‘leisure class’ in de oorspronkelijke betekenis van Veblen is klaarblijkelijk geen sprake meer. Toch menen wij dat in de toekomst mogelijkwerwijs een andere bevolkingsgroep de rol van de oude ‘leisure class’ zal overnemen – niet zo zeer wat betreft de hoeveelheid beschikbare vrije tijd als wat het vermogen betreft aan de vrije tijd vorm te geven. Wij denken hierbij aan die bevolkingsgroep die een langdurige opleiding en vorming heeft genoten. In zekere zin wordt bij deze groep het erfelijke privilege van de traditionele ‘leisure class’ (niet voor eigen onderhoud hoeven te werken) vervangen door het verworven privilege van de ontwikkeling van eigen aanleg. Dat met betrekking tot de aard van de vrijetijdsbesteding een hoog opleidingsniveau vele mogelijkheden biedt, menen wij met onze bevindingen te hebben aangetoond; de vrijetijdsbesteding van mensen met een hoog opleidingsniveau bleek immers gekenmerkt te zijn door uitingen van veelzijdige belangstelling – met name op intellectueel en artistiek gebied – alsmede door verschillende vormen van sociale participatie.

De sociale rollen op het gebied van het werk behoren tot de belangrijkste institutionele elementen van sociale cohesie (zie BERGER 1963, p. 36). Is derhalve te verwachten dat door de afnemende betekenis van de arbeid in de toekomst de sociale cohesie verzwakt zal worden? Of zal de integratieve functie die het werk tot nu toe vervuld heeft in de toekomst meer aan de vrijetijdsbesteding toekomen? Onze prognose van de vrijetijdsbesteding geeft aanleiding tot de conclusie dat institutionele bindingen over het algemeen zwakker zullen worden. Naast het werk zal ook de betekenis van de godsdienst als sociaal integratiekader geringer worden; de verwachte verschuiving van formele sociale participatie naar informele sociale contacten wijst in dezelfde richting. De verzwakking van institutionele bindingen in de vrije tijd brengt mogelijkwerwijs sterkere fluctuaties in het vrijetijdsgedrag met zich mee. Stabiliserende elementen in het fluctuerende vrijetijdsgedrag zullen dan eerder door habitualisering, d.w.z. door individuele gewoontevorming tot stand komen dan door traditionele vormen van sociale controle.

De omstandigheid dat op het gebied van de vrijetijdsbesteding weinig bindende rolvoorschriften bestaan, alsmede de te verwachten verzwakking van institutionele bindingen in de vrije tijd, achten wij een indicatie voor een toenemende gerichtheid op de privé-sfeer. Enerzijds betekent dit dat individuele beslissingen voor de keuzeprocessen in de vrije tijd een grotere rol zullen spelen dan in de huidige situatie. Deze verwachting wordt gesteund door de volgende overweging. In analogie met het begrip „discretionary income” dat Katona in

verband met onderzoek naar het consumentengedrag ontwikkeld heeft (KATONA 1963) zou men van 'discretionary free time' kunnen spreken, d.w.z. van tijd die niet aan min of meer verplichte of noodzakelijke bezigheden besteed wordt. Zoals een vermeerdering van 'discretionary income' gepaard gaat met een psychologisering van het consumentengedrag, kan verwacht worden dat door een vermeerdering van deze 'discretionary free time' psychologische factoren bij de keuzeprocessen in de vrije tijd een grotere rol gaan spelen.

Anderzijds heeft het zich terugtrekken in de privé-sfeer aanzienlijke maatschappelijke consequenties. Wanneer men – zoals bijv. Scheuch – de aandacht richt op de latente functies van de vrijetijdsbesteding voor de maatschappij als geheel en de vrijetijdsbesteding beschouwt „as an occasion for the integration of the individual into larger social contexts beyond the normal limitations of instrumental roles”, dan kan een op de privé-sfeer of uitsluitend op het gezin gerichte vrijetijdsbesteding gekenmerkt worden als „dysfunctional for the society at large” (SCHEUCH 1960, p. 55). Ook voor de politieke structuur van onze maatschappij zou een terugtocht in de privé-sfeer consequenties hebben, aangezien het functioneren van een democratisch stelsel op de veronderstelling berust dat alle burgers in de ene of andere vorm aan het openbare politieke leven deelnemen.

De verzwakking van de institutionele elementen van sociale cohesie die wij voor de toekomst menen te kunnen voorspellen, hoeft echter geenszins tot desintegratie te leiden. Er zijn aanwijzingen dat nieuwe vormen van maatschappelijke integratie tot ontwikkeling komen. Door Scheuch zijn enkele naar voren gebracht: „In dieser Situation gewinnen die Massenmedien und insbesondere das Fernsehen eine zusätzliche Bedeutung. Vom Einzelnen aus individuellen Vorlieben heraus beachtet oder ignoriert, bringen sie ihn indirekt mit Inhalten in Verbindung, die seine eigene Erfahrungswelt übersteigen. Mittels der Massenkommunikationsmittel vollzieht sich erst das, was in einer pluralistischen Gesellschaft wie der unseren als deren eigentliches Element der Kohäsion zu verstehen ist: eine Kreuzung der vielfältigen sozialen Kreise – um einen Terminus von Simmel in etwas abgewandelter Form zu benutzen” (SCHEUCH 1965, p. 126).

Wij hebben boven de vraag gesteld of het toekomstbeeld van de vrijetijdsbesteding dat wij op basis van de onderzoekresultaten geschetst hebben tot verontrusting aanleiding geeft. Daarna hebben wij getracht op enkele maatschappelijke consequenties van de toekomstige vrijetijdsbesteding de aandacht te vestigen waarbij herhaaldelijk op de betekenis van het onderwijs en op die van de communicatiemediën werd gewezen. Of en in welke mate een uitbreiding van de vrije tijd in de toekomst de maatschappij met problemen zal confronteren, hangt dan ook voor een groot deel van de instanties af die het beleid op het gebied van massacommunicatie en onderwijs bepalen. Zullen door de moderne communicatiemediën die vormen van sociale cohesie bevorderd worden die voor een pluralistische maatschappij vereist zijn? Zal het onderwijs – naast de voorbereiding voor het beroepsleven – ook gericht zijn op het ontwikkelen van vermogens die tot een veelzijdige en creatieve vrijetijdsbesteding leiden? Het toekomstbeeld van onze samenleving zal door de antwoorden op deze vragen mede bepaald worden.

Summary

SOCIAL DETERMINANTS OF LEISURE BEHAVIOR

Chapter 1: Introduction

The significance of increasing leisure time in modern society has generated an awareness amongst the social scientists of the importance of this phenomenon. This study deals with two basic problems in the field of leisure behavior research.

The first problem concerns the treatment of the numerous and heterogeneous leisure activities under general headings: can dimensions of leisure behavior be empirically determined? What instruments can be developed for the measuring of these dimensions?

The second problem deals with the social factors which determine the nature of leisure behavior: which variables explain the most of the observed variance in the dimensions of leisure behavior that have been distinguished?

In view of the aims of this investigation, the concept of leisure has been defined with considerable latitude (see also LUNDBERG, KOMAROVSKY & MCINERNEY 1934; WHITE 1955). 'Leisure' is defined as the total period of time which is not used for regular professional employment or other regular daily occupations, going to and returning from work, sleeping, eating and care of the person. The term 'leisure behavior', therefore, includes all activities taking place in the leisure time. This broad definition prevents certain groups of the population (e.g. housewives, the unemployed, the sick) or certain activities (e.g. doing nothing, practical activities) from being excluded prior to the investigation.

Chapter 2: Method

The empirical data were collected by a survey held in 1965. The interviews were conducted with the aid of a standardized questionnaire. A random sample of 883 subjects was drawn from the population of the province of Groningen between the ages of 16 and 65 years. To see whether the sample was representative of the population, a check was made on the items of sex, size of the place of residence and age; only with regard to the age composition of the sample was a difference of statistical significance found ($\chi^2 = 12,2603$,

df 4, $p < .02$), i.e. the younger age groups are somewhat over-represented.

The statistical analysis was based on correlation coefficients. The application of this measure of association to heterogeneous variables some of which are only of the ordinal level of measurement, generally leads to results corresponding with the findings obtained by means of non-parametric tests (see GADOUREK 1965; WIPPLER 1966). Correlations were solely used to ascertain the existence of a relationship and not for the study of its nature. Moreover, possible objections to a correlational analysis of survey data are more than compensated by the opportunities offered by r -coefficients for further analyses of complex relations.

For this study the use of correlation coefficients permitted to handle the first problem – the question as to the dimensions of leisure behavior – also by means of factor analysis. In addition, the analysis of attitude scale items was carried out by means of this technique.

To answer the second question – what social factors influence leisure behavior – a stepwise multiple correlation analysis was applied. The method of stepwise multiple correlation analysis may be described as follows.

From p independent variables ($X_1 \dots X_p$) the variable is first selected showing the highest zero order correlation with the dependent variable (Y). On the basis of this r -coefficient the multiple correlations of the first order are computed for all the other X 's (their number being $p - 1$); from these first order multiple correlations the highest R -coefficient is then chosen, so that now the two variables are known which together furnish the highest contribution towards explanation of variance of Y . Next, the multiple correlation of the second order is computed for each of the remaining X 's (now: $p - 2$) and the highest R -coefficient again chosen; the square of this R -coefficient then indicates what proportion of variance of the dependent variable is to be ascribed to the three selected independent variables. The difference between the R -coefficient of the third order and that of the second order also makes it clear by what percentage the explained variance of Y is increased when a third predictor is added to the first two predictors. The computation of multiple correlations for the X 's left over after each selection and the subsequent choice of the highest R -coefficient are repeated each time, until finally the contribution of all X 's towards variance explanation of Y has been computed, resulting in an R -coefficient of the order $p - 1$. The results of this iterative process then directly show in what order of importance the independent variables contribute to explain the variance of a particular dependent variable.

Analysis by the method described above of the influence exercised by several independent variables upon a dependent variable may lead to results that are difficult to interpret. It might indeed be, that variables which in the original correlation matrix are closely related with a variable to be explained, only furnish a small contribution of their own towards variance explanation in multiple analysis. The question arises as to which variables have caused the influence of the original association to disappear. We have attempted to answer this question by means of partial correlations, again computed stepwise in the following manner.

The relationship of one X with Y being given, the other X's ($p - 1$) are introduced one by one as test variables, and each time the partial correlation of the first order is computed. The variable whose addition causes the greatest change in the absolute value of the original r-coefficient then constitutes the first variable to be kept constant. Next, all partial coefficients of the second order are computed for the remaining ($p - 2$) variables and once more the variable leading to the greatest change in the lower order coefficient is chosen as the second one to be kept constant. Thus, each time a new test variable has been added, the change it has produced in the analyzed relationship can be observed. The computation of partial correlations of ascending order and the stepwise selection of variables to be kept constant founded on these computations are repeated either until $p - 1$ variables have been kept constant or until the partial coefficient has fallen below the level of significance.

The statistical computations were carried out by the computer (Telefunken TR 4) of the Computing Department of the University of Groningen. The programs used were written in ALGOL-language.

Chapter 3: Dimensions of leisure behavior

Three approaches to the ordering of the various leisure activities under general headings may be distinguished in the current literature.

a. Classification or qualitative ordering of leisure activities. A common criterion is the function that an activity fulfils for the individual (DE WAAL 1949; DUMAZEDIER 1962; SILBERMANN 1962); with regard to this criterion, however, there is scarcely any empirical knowledge. The classification of leisure behavior according to the fields of activities (e.g. DUMAZEDIER 1963) is usually based on ambiguous ad hoc criteria, and is probably only of value for descriptive purposes. Classification under various formal aspects (e.g. VIAL 1952; WILENSKY 1960; FAUNCE 1963; WEBER 1963; HANHART 1964) has not yet advanced beyond analysis of the concepts, so that the problem of the operationalizing or quantification of these aspects is usually not raised.

b. Quantitative ordering of leisure activities. The quantification of given aspects of leisure behavior by means of rating scales (HAVIGHURST 1957) is less suitable for standardized survey data than a simple summation of these activities (BERTING, HEINEMEYER & PHILIPSEN 1959). The construction of Guttman scales (ALLARDT a.o. 1958; ATHIK 1962) entails the danger that the scalability of certain items is dependent on the population under study.

c. Analysis of empirical data with the intent of discovering the underlying dimensions. Primarily, by means of factor analysis a useful grouping of leisure activities may be achieved. In previous studies, however, the results of factor analysis were only mentioned by way of illustration (e.g. HASELOFF 1962; BLÜCHER 1966), without exploiting the possibility of computing individual factor scores and relating these again to external variables.

Survey of the diversity of approaches in the literature repeatedly revealed several important dimensions of leisure behavior, such as active vs. passive,

outdoor vs. indoor, social vs. solitary, and also intellectual activity and social participation.

Critical evaluation of the various approaches encountered in literature led to the selection of three methods of approaching the problem in this study.

In the first place, the inter-correlations of 35 leisure activities were submitted to factor analysis. The canonical factor analysis as combined with a varimax rotation resulted in 15 factors. For those five factors on which 3 or more variables had loadings of .30 or higher, individual factor scores were computed as follows. Only variables with a loading of .30 or higher on the factor concerned were scored. Each subject who regularly carried out a leisure activity connected with the factor concerned was given 2 points, 1 point if this activity was only incidental and no point if it was never undertaken.

In this way four activities of factor I were scored (sports, visiting swimming-pool or beach, dancing, attending meetings of voluntary associations); the total score was considered as a new variable and given the name of *dynamic-expansive leisure pattern*. In the same way, four activities (going to the theatre, attending concerts, going to art exhibitions, going to movies) were scored for the *cultural participation leisure pattern* (factor II); three activities (jobs about the house or apartment, domestic chores, working in the garden) for the *practical activity leisure pattern* (factor III); three (playing cards, fishing, watching sport activities) for the *latently exciting leisure pattern* (factor IV) and three other activities (reading newspapers, reading periodicals, working puzzles) for the *intellectual diversion leisure pattern* (factor VII).

In the second place, indices were computed for formal aspects of leisure behavior. In content, these indices are complementary, and methodologically they constitute an alternative to the variables obtained by means of factor analysis. Indices were computed for five aspects of leisure behavior: (1) *outdoor vs. indoor*, (2) *physically active vs. physically passive*, (3) *manually active vs. intellectually active*, (4) *productive vs. consumptive* and (5) *social vs. solitary*. Each of these conceptual pairs marks a continuum; the kind of activities that predominate in someone's leisure behavior determines his place in this continuum. Each index for a conceptual pair then shows the ratio between the number of regularly undertaken activities of one kind and the number of activities of the other kind.

In the third place, conventional scaling techniques were applied to the data regarding leisure behavior. *Formal social participation* (see CHAPIN 1955) was scored in the version standardized for the Netherlands (GADOUREK 1956). The frequency of *informal social contacts* was also included as an aspect of leisure behavior. Both for *political participation* and for *religious participation*, by means of a certain form of item analysis (WHITE & SALTZ 1957, p. 90-93), scales were constructed whose reproducibility coefficients were respectively .95 and .89. Finally, the extent of a subject's repertoire of leisure activities was examined; the number of these activities regularly undertaken determines the *diversity of leisure behavior*.

The third chapter ends with an analysis of the mutual relationships of the different dimensions of leisure behavior. On the one hand, variables marked by conceptual or operational contamination are traced, on the other hand, empirical (non-contaminated) relationships are indicated.

Chapter 4: Explanation of the variance in leisure behavior

In dealing with the second problem of this study – which social factors explain the most variance in leisure behavior – the measures developed in chapter 3 for 15 dimensions of leisure behavior are treated as the dependent variables. With regard to the independent variables, a review of the literature produced numerous variables which may be regarded as possible predictors of leisure behavior. Only in a few studies, however (e.g. WILENSKY 1960 and 1964) did statements refer to the mutual relationship and relative importance of the various predictors; unfortunately, no examples of a multivariate approach in the literature on the use of leisure time were found.

Starting from the variables mentioned in the literature and from theoretical considerations, 50 variables were included in our scheme of analysis as possible predictors of leisure behavior. Special attention was paid to variables connected with the subject's work, since it is often considered that a subject's work is an important determinant of his leisure behavior (e.g. GREENBERG 1958; HABERMAS 1958; DUMAZEDIER 1962).

It appears that two main hypotheses may be proposed regarding the relation between work and leisure. When behavior in leisure time contrasts with that during working time, or when the setting of leisure activities contrasts with that during work, one may speak of the *contrast hypothesis*; on the other hand, resemblances between leisure behavior and working behavior and between the physical and social circumstances of leisure and work may be indicated by the term *congruence hypothesis*. The various hypotheses regarding the relation between work and leisure found in the literature constitute no more than specifications of these two main hypotheses. Thus leisure behavior contrasting with work is sometimes called compensatory (WILENSKY 1960; SCHEUCH 1960; HABERMAS 1958; HANHART 1964), regenerative (HABERMAS 1958; HANHART 1964) or complementary (HABERMAS 1958; HANHART 1964); when the relation is congruent, terms used are: suspensive (HABERMAS 1958), spillover (WILENSKY 1960) or continuative (HANHART 1964).

In dealing with the contrast hypothesis and the congruence hypothesis the question arises as to in what respects and under which conditions the one or the other hypothesis is valid. To answer this question, a series of hypotheses were formulated concerning the influence upon leisure behavior of various aspects of the work situation, the task performed and the worker's experience of them.

There are many more independent variables in the scheme of this analysis, but only the attitude scales will be mentioned. To construct these scales, a great number of items were presented to a sample of 100 persons in a pilot study; the most appropriate items were then selected by means of factor analysis. Only the

selected items were then included in the questionnaire of the survey and scored according to the Likert procedure. Besides the attitude towards leisure time and the attitude towards the outdoors, one measure was sought for a general attitude with puritanism and hedonism as the two poles. Factor analysis of the items concerned, however, made it necessary to represent the general attitude by 2 variables in our scheme of analysis, namely, the puritanical attitude to life and the light-hearted attitude to life.

The complete list of the 50 independent and the 15 dependent variables is found in the table on p. 152a. The correlation coefficients on which the multivariate analysis is founded, are significant from the value of .07 ($N = 883$, and a significance level of 5%).

In order to answer the question which predictors explain the most variance of leisure behavior, the multiple correlations were computed stepwise for each dependent variable. In correspondence with the confidence interval of the zero order correlations, only those predictors are included which increase the percentage of variance explained by at least 0,5%. The results of the multivariate analysis may then be summarized as follows:

1. *Dynamic-expansive leisure pattern.* 6 predictors explain 44,8% of the variance, and the other 23 significantly correlated variables only add 2,6%. Dynamic-expansive leisure behavior is frequent among young people of high educational level, among those who expect considerable advancement in their work, who are unmarried, among non-members of the Protestant churches, and those whose work requires intellectual effort.

2. *Cultural participation leisure pattern.* 5 predictors explain 43,7% of the variance and the other 27 significantly correlated variables only add 3,1%. Frequent cultural participation is typical of persons having a high educational level and of unmarried urban dwellers who – regardless of their educational level – belong to the higher social strata, and who have only recently settled in their present place of residence.

3. *Practical activity leisure pattern.* 7 predictors explain 31,4% of the variance and the other 19 significantly correlated variables only add 2,0%. Leisure is mainly spent in practical or useful activities by married men in rural areas whose work is varied though strictly bound to a time-table, who have rather varied working hours (shift-work) and who spend a relatively long time getting to their work (commuters).

4. *Latently exciting leisure pattern.* 8 predictors explain 24,0% of the variance and the other 22 significantly correlated variables only add 1,4%. Leisure activities charged with latent excitement are regularly undertaken by men who are not members of one of the Protestant churches and whose working conditions are characterized by formalized relations, who furthermore belong to the younger age groups and do not (yet) have large families, who belong to the political 'left', who appreciate being out of doors and have a light-hearted attitude to life.

5. *Intellectual diversion leisure pattern.* 5 predictors explain 11,7% of the variance and the other 16 significantly correlated variables an additional 2,6%. Intellectual diversion in leisure time is indulged in by persons of a high educational level, who have comparatively much leisure time, take a negative view of the light-hearted attitude to life, who perform their daily work indoors and who – regardless of their educational level – also belong to the higher social strata.

6. *Outdoor vs. indoor leisure behavior.* 7 predictors explain 11,6% of the variance and the other 11 significantly correlated variables add 1,2%. More leisure time is spent outdoors than indoors by persons who have a positive appreciation of being out of doors, who live in the country and spend a comparatively long time getting to their work, while they yet feel they have much leisure at their disposal, and also by younger people who rarely feel a sense of pressure at work and by those who do not belong to one of the Protestant churches.

7. *Physically active vs. physically passive leisure behavior.* 5 predictors explain 14,4% of the variance and the other 17 significantly correlated variables an additional 1,5%. Physically active ways of spending leisure predominate over physically passive ones with men in rural areas, with persons who have a subordinate position in their work, whose working hours are comparatively long, and who have had but little formal education.

8. *Manually active vs. intellectually active leisure behavior.* 8 predictors explain 26,6% of the variance and the remaining 23 significantly correlated variables add 2,2%. Intellectual leisure activities predominate over manual ones for persons of a high educational level, for the male urban dwellers who are unmarried and belong to the higher social strata, for those who judge negatively of the consequences of a further increase of leisure, for young people and also for people who perform work requiring mental effort.

9. *Productive vs. consumptive leisure behavior.* 5 predictors explain 8,2% of the variance and the other 7 significantly correlated variables add 0,9%. Consumptive forms of leisure activity are relatively frequent among unmarried urban dwellers. more among women than men, and rather with persons of a high educational level than among those who have had very little formal education, and also among those who feel their employment is below the level of their ability.

10. *Social vs. solitary leisure behavior.* 10 predictors explain 12,1% of the variance and the other 13 significantly correlated variables add 1,4%. Solitary leisure activities predominate over social ones among women belonging to the higher social strata and who feel that their daily work makes insufficient demands upon them; among those who frequently spend their leisure in solitary activities there are more persons of a high educational level, more (formerly) married than unmarried persons, but also more people who condemn a light-hearted attitude to life and who are discontented with their dwelling-place; finally they are people whose work offers a variety of tasks, who work indoors instead of outdoors and who belong to one of the Protestant churches.

11. *Formal social participation.* 8 predictors explain 28,0% of the variance and the other 20 significantly correlated variables add 1,4%. Intensive formal social participation is especially characteristic of men belonging to the higher social strata and is more general among rural than urban people; further those with high scores here are the people of a conservative political orientation and those of a high educational level; and likewise people who are satisfied with their housing conditions, who belong to one of the Protestant churches and regard themselves as generally contented persons.

12. *Informal social contacts.* 6 predictors explain 8,1% of the variance and the remaining 10 significantly correlated variables add 0,6%. Frequent informal social contacts are made particularly in their spare time by people who have a good deal of leisure, by more women than men and by people who expect advancement in their work; this form of leisure activity is also typical of urban dwellers, of people who feel they have too much leisure and of the younger age groups.

13. *Political participation.* 8 predictors explain 18,4% of the variance and the other 14 significantly correlated variables add 1,8%. More men than women participate in political life, more people from the higher than from the lower social strata and more from the older age groups than from the younger ones; a relatively high degree of political participation is also found with people who have had more school education, people with large families and among the Protestant part of the population; finally people who take a comparatively intensive part in political life are characterized by contentment with their housing conditions and by rejection of the light-hearted attitude to life.

14. *Religious participation.* 6 predictors explain 44,5% of the variance, while the other 22 significantly correlated variables add 2,2%. A relatively intense religious participation is found particularly with the Protestant part of the population and with people who feel attracted to a conservative political party and condemn the light-hearted attitude to life; people who take an intensive part in religious life are further characterized by a high degree of work-satisfaction, a relatively large number of children and a pronounced contentment with their housing conditions.

15. *Diversity of leisure behavior.* 10 predictors explain 25,7% of the variance and the other 23 significantly correlated variables add merely 2,4%. Considerable variety in their leisure behavior is especially typical of young people who have had more school education; it also characterizes those who consider they have much leisure, who assign a positive value to being out of doors, who expect advancement in their work, who mainly perform their daily work indoors and those who pronounce themselves very well satisfied. The performance of a varied task at work also accompanies a varied pattern of leisure activities, as does an objectively large amount of leisure. Finally the Protestant part of the population shows less diversity of leisure activities than the rest of the population.

In view of the great number of variables analyzed, the results of the investigation will be shown once more in the table on p. 152b. In this table the percentage of

explained variance is rendered for each independent variable, the direction of the relation being indicated by the symbols (+) or (-). For the sake of clarity only those independent variables have been taken over from our scheme of analysis which have provided an independent contribution of 0,5% or more towards explanation of variance for at least one dependent variable.

At the end of the fourth chapter, the analysis of some relations is repeated at the nominal level. Since the multiple correlations were computed also for variables of a lower level of measurement than interval scales, distortions could have arisen in the findings. The first problem dealt with in this respect was whether the selection of some predictors should not be attributed to the inadequacy of the chosen statistical method rather than to the empirical relations between the variables concerned, as had been intended. To check this, for one of the dependent variables (the dynamic-expansive leisure pattern) the relevant independent variables were sorted out step by step and the mean scores of the resulting extreme groups judged on their face value. The results of this stepwise sorting process were in accordance with the results of the stepwise selection of predictors by means of the multiple correlations. Therefore it is concluded that this technique of multivariate analysis may be regarded as a useful method of selecting predictors.

Secondly, the findings with regard to two variables difficult to quantify (marital status and religious denomination) were again analyzed qualitatively and where necessary specified. Finally a check was made with regard to the variable 'level of occupational prestige' to see whether perhaps important non-linear relations had remained unobserved during correlational analysis; all significant correlations, however, proved to represent linear relationships.

Chapter 5: Interpretation of the findings and attempt at prognosis.

The findings regarding the relationships between work and leisure are among the most interesting results of the multivariate analysis. Contrary to the expectation advanced in much theoretical discussion, the variables from the working situation prove to exercise but slight independent effects upon the leisure behavior when compared with other predictors. Only 10 of the 22 variables introduced as aspects of the work situation provide an independent contribution towards explanation of variance, while even then the degree of variance they explain is comparatively low. Obviously many sociologists overestimate the independent influence of the kind of work upon the nature of leisure activities.

Those relationships between the kind of work and leisure behavior which endured after the introduction of test variables can only partly be interpreted as specifications of the contrast or of the congruence hypotheses. Particularly the specification of the contrast hypothesis indicated as 'compensatory' hardly finds any support in the empirical data. The compensation hypothesis would seem to imply the notion that certain needs whose satisfaction the work does not permit are determinative for the leisure behavior; these needs are as it were

suppressed at work, so that they have to be satisfied in the leisure time. Since needs are only determinative of behavior in conditions of deprivation (GROFFEN 1967), it is not surprising that in our investigation the compensation hypothesis has scarcely found confirmation; the various characteristics of the work situation that we have regarded as frustrating are not so severe that they could be considered as indicators of conditions of deprivation.

Generally speaking, we have found among the empirical relations between work and leisure more confirmation of the congruence hypothesis than of the contrast hypothesis. The resemblances found between behavior at work and during leisure, can be interpreted by means of Festinger's theory of cognitive dissonance; an excessive contrast between working behavior and leisure behavior constitutes a source of cognitive dissonance, which may be reduced either by adapting leisure behavior to working time behavior or vice versa. The congruences between work and leisure furthermore suggest that in future research a fruitful approach might be the simultaneous analysis of behavior at work and during leisure; for such an approach the term 'life style' (HAVIGHURST & FEIGENBAUM 1959) would seem a useful theoretical concept.

Of the numerous variables involved in the multivariate analysis as possible predictors, the basic sociological variables exercise by far the greatest influence upon leisure behavior. Of the three measures of social stratification (educational level, income level, level of occupational prestige) the educational level is the most important predictor, although the level of occupational prestige also plays an independent part; the income level, on the contrary, makes no independent contribution towards explanation of variance when the influence of the other two measures of social stratification is kept constant.

It also seems noteworthy that most attitudes continue to exercise an independent influence upon the leisure behavior when the influence of the basic sociological variables has been eliminated. Thus the view of some social scientists that socio-psychological variables are merely the psychical correlate of structural relations is not supported by our data. On the other hand the various forms of contentment may be regarded as consequences rather than as causes of the leisure behavior. This interpretation makes satisfaction into an epiphenomenon, i.e. into a psychical reflection of the factual behavior; consequently, in an explanatory analysis of leisure behavior the various indices of satisfaction are not to be regarded as independent predictors.

At the end of the fifth chapter an attempt is made, founded on the results of this investigation, to predict the future development of leisure activities. A simple model was employed. It was first checked for the various predictors of leisure behavior whether trends can be recognized which render future changes likely. On the basis of our findings it was then worked out what changes in leisure behavior the expected changes in the predictors will lead to.

This prognostic model is based on the following assumptions: (a) the associations between variables observed at a given moment can be projected in time; (b) this projection in time supposes a causal influence of the predictors

upon the various aspects of leisure behavior; (c) the influence of the predictors not included in the model remains unchanged. Needless to say that the first two assumptions in particular are rather daring, since in survey data the time dimension is practically absent.

On the basis of Census data and other factors the future development of five predictors of leisure behavior was forecast as follows. (1) In future an increasing percentage of the population will have secondary or higher level schooling, so that the general educational level will be raised. (2) The percentage of the population living in city agglomerations or in municipalities of urban character will increase (trend towards urbanization). (3) The weakening of religious ties will cause the percentage of persons with no religious affiliation to rise (trend towards secularization). (4) Working hours will be further reduced, so that more leisure time will become available. (5) A light-hearted, pleasure-seeking attitude to life will more and more replace the traditional attitude centered upon work and duty.

On the basis of the associations determined in this study between the independent and the dependent variables, the expected changes in these 5 predictors will in the future lead to the following changes in leisure behavior:

- a. compared with the present situation, future leisure behavior will be characterized by greater physical passivity;
- b. leisure activities of practical utility will be gradually replaced by intellectually active ones and by cultural participation;
- c. it is to be expected that religion as a value system, and the church as frame of social integration, will come to fill a less important part;
- d. there will be a shift from formal social participation towards informal social contacts;
- e. future leisure behavior will display greater diversity.

The question is discussed whether this future picture of leisure activities is disquieting. Some social consequences of future leisure behavior are pointed out (e.g. the integration of the individual in society) and the importance of education and of the media of communication is especially emphasized. Thus, whether and to what extent an increase of leisure in the future will present problems to society largely depends upon the authorities determining the policy in the field of education and mass communication.